

यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं । यो वै वेदाँश्च प्रदिणोति तस्मै ।
त * हमात्मबुद्धि प्रकाशम् । मुमुक्षुर्वै शरणमह प्रपद्ये ॥

श्रीमत्परमहंसपरब्राजकाचाये योगीन्द्रवये
श्रीआत्मानन्दसरस्वती स्वामिनः ।

वेदान्तशास्त्रमकरन्दप्रस्तावना ।

“भावना विपरीता या या चासम्भावना शुक ।
कुरुते प्रतिबन्ध सा तत्त्वज्ञानस्य नापरा ॥

तन्निवृत्त्युपायः श्रवणादः श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्य इति श्रुतेः । यद्यप्यस्य ज्ञानसाधनत्व-
मवगम्यते तथाप्यप्रमाणत्वेन साक्षात्तदनुपपत्त्या प्रति-
प्रतिबन्धादिनिवृत्तिद्वारा महावाक्यात्प्रमोत्पत्तावस्थो-
पयोग इति ज्ञानसाधनत्वमुपपद्यत ततश्च प्रतिबन्ध-
स्यासम्भावनादेरप्रमायामन्तर्भावादवश्यमप्रमा निरू-
पणीयेत्यतः क्रमप्राप्ता अप्रमा निरूप्यते प्रमात्वाव-
च्छिन्नप्रमाभिन्नं ज्ञानमप्रमेति निष्कर्षस्तेन घटप्रमाभि-
न्नघटज्ञानेऽतिव्याप्तिर्निरस्ता प्रमात्व नाम अनधिगत-
अबाधितविषयार्थज्ञानम् । तस्य यथार्थवेदान्तवाक्या-
न्निर्विकल्पको ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारश्चतुर्थी भूमिकेति
व्यवह्रियते तस्यां फलरूपचतुर्थभूमौ सर्वजगदुपादा-
नब्रह्मणो वास्तवं गिरिनद्यादिकं रूपरसादिकं जगन्मा-
यामयं नत्वेतद्वस्तुतोऽस्तीति निश्चिततत्त्वज्ञानम् । ता-

दृशाप्रमेयज्ञानभूमिकाप्राप्ताः ब्रह्मविद्वरिष्ठाः सर्वजगदु-
पादानब्रह्मनिष्ठाः मोहातुरभ्रमद्वैतभूतवेतालापिशाचि-
विशिष्टप्रतिवादिभयंकरादिमत्तगजान्कवलकृत्य गर्ज-
न्ति अद्वैतकेसरिवैदिकाचार्याः निष्कामनिरहंकारनिष्प्र-
योजननिर्द्वन्द्वबोधकसप्तमभूमिकांप्राप्ताः पार्श्वस्थबो-
धिताः सन्तः। “तत्त्वमसि” “अहं ब्रह्मास्मि” “प्रज्ञानं
ब्रह्म” “अयमात्मा ब्रह्मे” त्यादिमहावाक्यविचारज-
न्यज्ञानेन द्वैतात्मनिवृत्तौ विवदमानानां विशिष्टाद्वैत-
माध्वनिस्वार्कादीनां द्वैतवादप्रसक्तानामन्यानाम-
पि जीवब्रह्मैक्यसंशयानिवर्तकं तर्कमुदाहृत्यास्मि-
न्वेदान्तशास्त्रमकरन्दे यानिकानि कपिलगौतमवात्स्या-
यनकुमारिलकणादप्रभृतिभ्रमनिष्ठाचारशिष्टविनीता-
नामपि तत्पदप्रतिपादकवेदान्तशास्त्रप्रातिकूल प्रमा-
णानि तानि शिष्टकैयटादिभिर्निरसितानि ब्रह्मण्यभिन्न-
निमित्तोपादानकारणतया पर्यवसितान्यत्राभिहितानि।
अपिच “सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे”
त्यादिवचननिचयप्रामाण्यान्नाविधभोक्तृभोक्तव्यादि-
भेदप्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यविद्यापरिकल्पितत्वात् मृत्योः स
मृत्यु माप्नोति य इह नानेव पश्यति” इत्यादिनि-

न्दाश्रवणेन पारमार्थिकभेदनिराकरणात् "तरति शोक-
 मात्मविदित्यादिश्रुतीशिरःशतवशेन निर्विशेषब्रह्मात्मै-
 कत्वविद्यया निवृत्तिबोधनात् । "तं त्वौपनिषदं पुरुषं
 पृच्छामी" त्यादिश्रुत्यात्मन उपनिषदेकगम्यत्वावधार-
 णादेकान्तिकेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरुपायभूतां ब्रह्मवि-
 द्यामाम्नायशिरोभूता उपनिषद एव प्रतिपादयन्तीत्यत्र
 न काचिद्विप्रतिपत्तिः श्रुतेरन्तिमप्रमाणत्वमभ्युपगच्छ-
 ताम् । कठकोपनिषद्भाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादा
 उपनिषच्छब्दमेवं व्याचिख्युः "सदेर्धातोर्विशरणगत्य-
 वसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य रूपस्योपनिषदित्युपनिषच्छ-
 ब्देन च व्याचिख्यासितग्रन्थ प्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया
 वियोज्यते" । मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णाः
 सन्तउपनिषच्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्यामु-
 पसद्योपगम्य तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति तेषाम-
 विद्यादेः संसारबीजस्य विशरणाद्विसनादिनाशना
 दित्यनेनार्थयोगेन विद्योपनिषदित्युच्यते "निचाट्य
 तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" इति श्रुत्याप्यभिहितत्वात् ।
 पूर्वोक्तसकलार्थप्रतिपादनार्थं ग्रन्थारंभ इति ध्येय-
 मिति शम् ॥

तमीश्वराणां परमं महेश्वरम् ।
 तं देवतानां परमञ्च दैवतम् ॥
 पतिं पतीनां प्रथमं पुरस्तात् ।
 विदाम देवं भुवनेशमीडयम् ॥ १ ॥

गच्छतः स्वलनं न दोषायेति वाक्यमनुस्मृत्य
 प्रमादान्मुद्रणदोषाद्वागतान् दोषान्परिष्कृत्य वाचयन्तु
 निर्मत्सरिणो विद्वांस इत्यभ्यर्थयामः ।

वेदान्तशास्त्रमकरन्दः ।

श्रीपार्वतीपरमेश्वराभ्यां नमः ।

यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः । अहन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः सौऽयं वो विदधातु वाञ्छितफलं त्रैलोक्यनार्थो हारिः ॥ १ ॥

परममंगलाचरणरूपया वेदस्य नित्यत्वापौरुषेयत्वसिद्धिसंभावनया कुतर्कदुर्गदुरितध्वांतस्वांतशांतिरुपायभूतपरविद्याद्यपरोक्षज्ञानविधुराणामतिमुलभतया दैवीप्रज्ञासंपत्तय इदमनुमेयत्वाधिकरणमुपक्रम्यते, “शास्त्रयोनित्वादि” त्यनेन सूत्रेण—अत्र प्रथमपक्षे पूर्वसूत्रोक्तजगत्कारणत्वस्यैवोपपादनायास्मान्नित्यसिद्धाद्ब्रह्मणो निःश्वासवदनायासेनैव वेदाः सिध्यंतीत्यभिधीयते तत्र ब्रह्म वेदकारणं न वेति संदेहे वेदस्य नित्यत्वश्रवणात् “देवतां संबोध्येत्यनया वाचा स्तुतिं

प्रेरयेत्” इति श्रुतेः “अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा
 स्वयंभुवा। आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः”
 इति स्मृतेश्च अतो न वेदकर्तृत्वं ब्रह्मण इति न
 जगद्योनित्वमिति प्राप्ते ब्रूमः निःश्वसितन्यायेन वेदो-
 त्पत्तिश्रवणात् “तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि
 जज्ञिरे” इति सर्वैर्यज्ञैर्हूयमानायज्ञशब्दवाच्याद्ब्रह्मणो
 वेदजनिं ब्रवीतीति कर्तृत्वं तत एव वेदयोनित्वं
 सिध्यति एतदनुरोधेन “विरूपनित्यया वाचे” त्याद्यु-
 दाहृतश्रुतिस्मृत्योरर्थवादत्वेन प्राशस्त्यबोधकत्वमात्रं
 न च वेदस्य सकर्तृकत्वे पौरुषेयत्वम्, उपलभ्य विर-
 चितत्वानङ्गीकारेणैव पौरुषेयत्वनिरासः । अस्य सूत्र-
 स्य द्वितीयवर्णकं हि पूर्वसूत्रे जन्मादिकथनेन घटवत्
 कार्यलिंगकानुमानादिप्रमाणांतरवेद्यत्वं ब्रह्मण इत्या-
 शङ्का माभूदित्येतदर्थम्, तथाहि—ब्रह्म न मानांतरवेद्यं
 शास्त्रयोनित्वात् शास्त्रं वेदो योनिः प्रमाणं यस्मिन्
 तस्य भावः तत्त्वम्—“तत्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि”
 इत्युपनिषद्वेद्यत्वप्रतीतिः “नावेदविन्मनुते तं बृहं-
 तम्” इति श्रुत्या विस्पष्टं मानांतरनिषेधाच्च, तथा
 च प्रथमवर्णके कार्यलिंगकानुमानगम्यत्वाक्षेपेण संग-
 त्या वेदैकमेयत्वं ब्रह्मण इति राक्षांतयितुं द्वितीयवर्ण-
 कावतारः अथैवमुच्यते ब्रह्मणो वेद्यतैव नास्तीत्यप्र-

मेयत्वम् ' यतो वाचो निवर्तते ' इत्यादिश्रुत्या वाङ्-
मनोर्निरासेन स्वसंवेद्यत्वप्रतिपादनात् शास्त्रयोनित्वं
शास्त्रप्रमाणकत्वं वर्णकांतरं न संपद्यते इति तदापि
चिदाभासेनाप्रकाश्यताया एव ' यतो वाचो ' अप्रमे-
यमित्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादितत्वात्स्वसंवेद्यत्वमबाधं
परमावरणभंगाय ब्रह्माकारवृत्तिरूपायाः प्रमायाः
प्रमाणापेक्षत्वाच्छास्त्रैकप्रमाणकत्वं ब्रह्मण अनाकुलम् ।
अत्र पूर्वपक्षे सुमुक्षूणां वेदान्तेष्वप्रवृत्तिः फलं ।
सिद्धांते तु सुमुक्षूणामुपनिपत्सु ब्रह्मज्ञानाय विचार-
त्मकप्रवृत्तिसिद्धिः फलमिति विवेकः । अथात्रेयमपरा-
विप्रतिपत्तिः किं वेदांताः कर्मशेषतया ब्रह्मप्रतिपादन-
परा उत नित्यशुद्धबुद्धसुक्तब्रह्मपरायणाः अत्र अकर्म-
शेषब्रह्मपरत्वं वेदांतानामिति सिद्धांतः ' यस्य निःश्व-
सितं वेदा यो वेदेभ्योखिलं जगत् , निर्ममे तमहं वन्दे
विद्यातीर्थमहेश्वर ' मित्याम्नानात्, अत्र संसार-
तारणशक्तिमत्त्वेन विद्यायास्तीर्थरूपता तत्र सकला-
नात्मवात्तनामलक्षालने सति महेश्वरस्य प्रकाशनात्
विद्यायास्तावत्स्वोत्पत्तौ शास्त्रप्रमाणापेक्षणात् शास्त्र-
प्रमाणकत्वं ब्रह्मणः स्पष्टमभिधीयते तथा च--तत्त्वम-
स्यादिमहावाक्यैरुपक्रमोपसंहारादिपङ्क्तिविधालिगावधृत-
तात्पर्यैर्भागत्यांगलक्षणया अखंडैकरसत्वेन ब्रह्मबोधः ।

तदुक्तं भगवत्पूज्यपादैः--'संसर्गो वा विशिष्टो वा
 बावयार्थो नात्र संमतः । अखण्डेकरसत्वेन वाक्यार्थो
 विदुषां मतः' इति एतेन वेदांतानां कर्तृदेवतादि-
 प्रतिपादकत्वेनार्थवादत्वमित्यपास्तं मुख्यार्थस्य ब्रह्म-
 णोपरित्यागे मानाभावात् "वर्णमात्रस्य नित्यत्वं
 वर्णानां संततेरुत । नाद्यः सर्वलये तेषां लयसंभव
 हेतुतः" इत्यादिभिः प्रमाणैर्वेदानामक्षरत्वप्रमाणानां
 बाधासंभवात् उत्पत्तिविनाशशालित्वप्रत्ययस्यान्यथा-
 सिद्धत्वात्-सोयं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञांवलान्न वर्णानां
 क्षणिकत्वं किं तु आकाशादिवन्नित्यत्वमेव तच्च सर्गा-
 द्यकालीनोत्पत्तिमत्त्वं प्रलयकाले विनाशित्वं चेति
 नोद्वैतश्रुतिविरोधः । अत एव न तत्समुदायात्मकं
 पदमपि क्षणिकं न च पदसमुदायात्मकं वाक्यमपि
 क्षणिकम् अथ च तादृशवाक्यसमुदायात्मको वेदोऽपि
 न क्षणिकः । तथैवोक्तं भगवता सूत्रकारेण "अत एव
 च नित्यत्वम्" इति आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं
 हि भाष्यते" इत्याद्युक्तरात्या प्रलयपर्यन्तावस्थायित्वं
 नित्यत्वमिति 'छंदांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजा-
 यत" "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम्" इत्या-
 दिवेदजनिप्रतिपादकश्रुतीनामाविरोधः, अवाधितं च
 वेदाचार्यत्वे परमेशितुः वेदस्य स्वतःप्रामाण्यं च

न च वेदस्योत्पत्तिविनाशाभ्युपगमे पौरुषेयतया
 स्वतःप्रामाण्यव्याहन्येतेति चेत् न पुरुषाधीनोत्प-
 त्तिमत्त्वाभावेनापौरुषेयत्वं “तत्तेजो असृजत तत्सृष्ट्वा
 तदेवानुप्राविशत् ” इत्यादिश्रुतिभिः कर्तुमकर्तुमन्य-
 थाकर्तुंसमर्थाद्ब्रह्मणो वेदस्याविर्भावमात्रस्य प्रतिपा-
 दनात् सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्योच्चार्यमाणत्वं हि पौ-
 रुषेयत्वम्, ईश्वरस्तु पूर्वपूर्वकल्पीयवेदानुपूर्वी मपे-
 क्ष्यैव सर्गादौ वेदं विरचितवान्; इति वेदस्यापौरु-
 षेयत्वमक्षतमेव, तथा च श्रुतयः “धाता यथापूर्वमक-
 ल्पयत्” “आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्याकश्चित् समश्नुता
 ३३” पुरुषतन्त्रत्वाभावादेव स्वतःप्रामाण्यमप्यव्याहृतं
 वेदस्येत्यलं पृच्छावितेन । इह खलु सर्वेषां वेदांतशास्त्र-
 विचारेण तदनुकूलानुमानेन चाज्ञानावरणानिवृत्ति-
 द्वारेण ब्रह्मसाक्षात्कारे सति सकलानर्थानिवृत्तिः
 परमानंदावाप्तिश्च भवतीति सिद्धांतमाश्रित्यायं ग्रंथः
 वेदान्तशास्त्रमकरन्दाख्यो व्याख्यारूप आरभ्यते.
 तत्र तावत् ‘अनाद्यनंतम्’ ‘अजो नित्य’ इत्यादिश्रुत्या
 ब्रह्मणोऽनादिनित्यतया ध्वंसप्रागभावयोरसंभवात्
 अद्वितीयत्वश्रुत्या ब्रह्मणस्त्रैकालिकसंसर्गाभावस्या-
 प्यसंभवात् तत्रकालत्रयाबाध्ये ब्रह्मणि “वाचारंभणं
 विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । ऐतदात्म्य-

मिदं सर्वं” “तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः” इत्या-
 दिश्रुतिसूत्राभ्यां कार्यस्य कारणादव्यतिरेकात्सर्वस्य
 जगतः कल्पितत्वं निश्चित्य तदपोहेन “अविशिष्टमप-
 र्यायाऽनेकशब्दप्रकाशितम्। एकं वेदांतनिष्णाता अखण्डं
 प्रतिपेदिरे” इति प्रमाणमूर्धन्यश्लोकसूचितमर्थं बुद्धौ
 संगृह्य “कार्यबोधे यथा चेष्टा लिंगं हर्षादयस्तथा ।
 सिद्धबोधेऽर्थवत्ता च शास्त्रत्वं हितशासनात्” इत्यादि-
 वचनेन उपक्रमोपसंहारादिषड्विधतात्पर्यनिर्णायकलि-
 ङ्गेरद्वितीये ब्रह्मणि निखिलवेदांततात्पर्ये निर्णीते
 सामान्यतो दृष्टानुमानेन श्रुत्यर्थावाधितत्वं निश्चित्य
 स्मृतिविरोधाभावेन हितशासनत्वमंगीकृत्य जिज्ञासा-
 धिकरणेन श्रवणमननाद्यात्मकविचारविधानात् अत्र
 मननं नाम विचारसामर्थ्यं तच्च मनस्येव संभवति
 तदा पूर्वपक्षिणां मतेन मनस इन्द्रियत्वावगमात्,
 इन्द्रियत्वेनाभिमतस्य मनसो विषयत्वमतीन्द्रियानिर्गुण-
 ब्रह्मणः सर्वथा श्रुतिविरुद्धम्, तथा च श्रुतयः “अश-
 ब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगंधवच्च यत्”
 “अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्
 प्रमुच्यते” “न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य” “न चक्षुषा
 पश्याति कश्चनैन” मित्याद्याः प्रतिपादयन्ति चेताः

श्रुतयो रूपरसादिगुणशून्यत्वं तत एव चार्तीन्द्रियत्वं
ब्रह्मणः तथा च-मनस इन्द्रियत्वे निर्गुणातीन्द्रियब्रह्मग्र-
हणसामर्थ्याभावात् श्रवणोत्तरं मनसा ब्रह्मविषयकम-
ननविधानं सर्वथाऽसंबद्धम् अर्थवद्वा स्यादिति संशयः
प्रभवति तत्र मनस इन्द्रियत्वेनार्तीन्द्रियब्रह्मग्रहणसाम-
र्थ्याभावेन मननविधानं नार्थवदिति पूर्ववादिनां पक्षे
प्राप्ते आचार्यास्त्वेवं स्वसिद्धांतं वर्णयन्ति “इन्द्रियेभ्यः
परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः” “इन्द्रियाणि पराण्या-
हुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्मनस
इन्द्रियेभ्यः पृथक्करणान्मनो नैन्द्रियं, नापि वृत्त्युपादा-
नत्वात्करणं मनः पुनः प्रमाणांतरावष्टंभो वादी प्रत्य-
वतिष्ठते । श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्रकृता भगवता मनस
इन्द्रियत्वमुच्यते “इन्द्रियाणां मनश्चास्मि देवानामस्मि
वासवः” इत्यत्र इन्द्रियाणामिति निर्धारणषष्ठ्या मनस
इन्द्रियत्वप्रतिज्ञानात् अन्यत्रापि “मन एव मनुष्याणां
कारणं बंधमोक्षयोः । बंधाय विषयासक्तं मुक्त्यै
निर्विषयं मनः” । इत्यादिष्वपि स्पष्टं विषयसंयोगि-
त्वाभिधानात् योगशास्त्रेऽपि “मनःसंकल्पकं ध्यात्वा
साक्षिण्यात्मानि बुद्धिमान् । धारयित्वा तदात्मानं
धारणा परिकीर्तिता’ इत्यत्राभिहिताया धारणायाश्चि-

तस्य देशवंधात्मकतया किंचिद्देशसंयोगित्वं मनस इत्यनायत्या इंद्रियत्वस्वीकारः संस्कारोद्बोधकनाशान्मनोनाशं वदता भगवता वसिष्ठेन मनस इंद्रियत्वेन परिग्रहात् अकामेनापि भवता मनस इंद्रियत्वमभ्युपेयम् अत्राह । नेंद्रियत्वं मनसः प्रवलश्रुतिप्रमाणविरोधात् तथा च श्रुतिः “मनसश्चेंद्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः” इत्यत्र स्पष्टमिंद्रियेभ्यो मनसः पृथक्करणात् तर्हि मास्तु मनस इंद्रियत्वं वस्तुतः तथापि “अध्वारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते” इत्यत्र यथा प्रपञ्चः ब्रह्माणि असन्नारोप्यते तथा मनस्यपि इंद्रियत्वारोपः किं न स्यादिति चेन्न “आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” इत्यत्र स्पष्टमेव मनस आत्मेंद्रियाभिन्नतया प्रतिपादनादिंद्रियत्वारोपप्रतिघातः कथं तर्हि भगवता मनस इंद्रियत्वं प्रतिपाद्यते तथैव हि गीतावचनं परिदृश्यते. “इंद्रियाणां मनश्चास्मि” इति प्रागुक्तमेव तथैव “अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्” इत्यनेन अर्थवत्तया प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात् इंद्रियरूपार्थबोधकत्वादेव मनःपदस्य प्रातिपदिकसंज्ञा ततोपि मनस इंद्रियत्वावगमः । अन्यच्च-“मनसः परिणामेन वृत्तित्वं याति नान्यथा” इत्यत्र मनस

इन्द्रियार्थसंनिकर्षे सति परिणम्यमानत्वाभिधानात्,
यथा वा नीरक्षीरयोः सजातीययोः परस्परात्यंतसंयोगो
दृश्यते न विजातीययोः नीरघटयोः कदाप्यत्यंतसंयोगो
भवन् दृष्टः अतो मनस इन्द्रियैः साकमत्यंतयोगात्
तज्जातीयमिति इन्द्रियं मनः इति पूर्ववादिनः तद-
न्यत्वात् तदल्पत्वात् तत्संकल्पविकल्पनात् तदा-
कारेण परिणामित्वाच्च प्रमाणांतरानुपलंभान्मन
आत्मा न भवितुमर्हतीति पारिशेष्यादिद्रिय
मन इत्याद्यसत्तर्कजटिलांतरालाश्रभाकरनैयायिकाद-
यो भेदवादिनोपरिणामारंभमानिनः क्षणिकविज्ञान-
वादिनो बौद्धाः परमाणुकारणतावादिनः सर्वे
तमस्विनो जंबुकाः तावदेव कलकलायन्ते “न
गर्जति महाशक्तिर्यावद्वेदांतकेसरी” वेदांतपरिशीलन-
जन्यब्रह्मसाक्षात्कारेण केसरीभूता गर्जति अद्वैताचार्याः
शांकरभगवत्पूज्यपादादंडिताखिलकदध्वमंडलाः प्रल-
यीकृताखिलद्वैतवादिनो वेदांतदर्शनभाष्यकाराः
अथ च पातंजलयोगदर्शनभाष्यकारा ब्रह्ममीमां-
सासूत्रप्रणेतारो भगवन्महर्षिवादरायणाचार्याश्च-तथा
च प्रस्थानत्रयमौलिभूतश्रीमद्भगवद्गीताशांकरभाष्य-
योः प्रतिपादितं भगवता श्रीकृष्णेनभगवत्पूज्यपा-

दाचार्यैश्च “महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥
 इंद्रियाणि दशैकं च पञ्च चेंद्रियगोचरा” इत्यत्र विकच-
 नेत्राभ्यां द्रष्टव्यं-तत्र हि ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कमेन्द्रियाणि
 पञ्च मिलित्वा दश इंद्रियाणि एकादशं मनः परिगणितं
 तथाच तार्किकाद्युक्तं सुखाद्युपलब्धिसाधनार्मिन्द्रियं मन
 इति त्वसंगतमेव । यानेव निरीश्वरवादिनः कापिलाः
 सांख्याश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षतेयानेववैशेषिका आत्म
 गुणान् संगिरन्ते सर्वेण्येते क्षेत्रधर्मा एव नतु क्षेत्रज्ञस्येति
 भगवदभिप्रायः । महाभूतादिभेदाभिन्नं धृत्यंतं सर्वमपि
 क्षेत्रत्वात्क्षेत्रमित्युच्यते “तत्र मनसि नष्टे सति संस्का-
 रोद्बोधके नरविषाणामिव धीवृत्त्यनुदयान्मनो नश्यति”
 इति भगवता विद्यारण्यस्वामिनाऽप्युक्तं किञ्च सर्वेन्द्रि-
 यप्रवृत्तिषु सर्वत्र प्राथम्येन मन एव नियमेन प्रवर्तते
 तथा चाहश्रुतिः “सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविव-
 र्जितम्” इत्यादि सर्वमप्येतदात्मलक्षणं मनसि संपद्य-
 तेकुतः ध्येयाकाराकारित्वं ध्येयस्वरूपत्वं वा मनसो लक्ष-
 णमभ्युपगंतव्यं तथा च पारमर्षाणि ब्रह्ममीमांसासू-
 त्राणि “सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्” शांडिल्याविद्यायां च
 “दहर उत्तरेभ्यः” इति दहरविद्यायां च “यथाक्रतुर-
 स्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्यभवतिसक्रतुंकुर्वीत”
 “दहरं पुण्डरीकं वेश्म” “तंयथायथोपासते तत्तथै-

विषया कारविकारसंस्कारजनिर हितं यदवाशिष्टमनः
 तेनैवब्रह्मसाक्षात्कारो भवति तस्मात्सर्वथाऽसंगता
 मनस इन्द्रियत्वकल्पनाशुष्कतर्कपटूनां वैशेषिकादीनाम्
 यतोहि ब्रह्मभावनामंदानामुपासनातारतम्येन फलानि
 दर्शयन्ति 'सार्ष्टिसारूप्यसालोक्यफलानि भवन्ति' 'साम्नः
 सायुज्यतां सालोक्यताञ्जयति' चैवमाद्याः श्रुतयः ये पुन-
 र्विवेकवैराग्यशमदमादिपट्कमुमुक्षुताभिधानसाधनच-
 तुष्टयसंपन्ना विचारक्षमा अधिकारिणस्तेषां श्रोत्रियब्रह्म-
 निष्ठेत्यादिलक्षणदेशिकाचार्यमुखात् तत्त्वमस्यादिमहा-
 वाक्यश्रवणसंपत्तौ मनननिदिध्यासनाभ्यासपरिपा-
 कबलान्मनसि पाटवे समुत्पन्ने भ्रमरकीटन्यायेन मनसः
 ब्रह्माकारता संपद्यते अयमेव च ब्रह्मावस्थानलक्षणो
 मोक्षः नहीदृशमिन्द्रियाणां सामर्थ्यं यत्तत्तदुपास्याकारे-
 णावस्थानं ब्रह्माकारेणावस्थानं च । तथा च नेन्द्रियं
 मन इति सिद्धांतो वज्रलेपायितः ! एतदर्थप्रतिपादकाः
 सहस्रशः श्रुतयः " इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च
 परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः
 परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥ पुरुषान्न परं किंचित्साका-
 ष्ठासापरागतिः " " अनाद्यनंतमहतः परं ध्रुवं निचाय्यतं
 मृत्युमुखात्प्रमुच्यते " 'सर्वस्य प्रभुमीशानं मत्वा धीरो

नशोचति” इत्याद्याः सन्ति तासुच इन्द्रियेभ्यः
 अर्थानां पृथक्त्वं अर्थेभ्यश्च मनसः पृथक्त्वमितः
 सुस्पष्टं मनसोऽनिन्द्रियत्वं उत्तरत्र ‘निचाय्य’ ‘मत्वा-
 इतिपदाभ्यामात्माकाराकारित्वं मनसः प्रतिपाद्यते
 तच्चानिन्द्रियस्य मनसः न संभवति इन्द्रियाणामा-
 त्माकाराकारित्वभवनसामर्थ्याभावात् भवति त्विन्द्रि-
 याणां मनसि लयः तस्य चात्मानिलयः ‘यच्छेद्वाङ्म-
 नसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मानि’वाङ्मनासि संपद्यते।
 इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात्-सिद्धमेतावता मनसः सामर्थ्य-
 मनिन्द्रिये मनसीति जिज्ञासाधिकरणोक्तः श्रवणमनन-
 निदिध्यासनात्मको विचारः संस्कृतेननिर्मलेन्द्रिया-
 ध्यक्षेण केवलेन मनसा मुमुक्षुभिः सर्वानर्थप्रहाणेहेतवे
 ब्रह्मसाक्षात्कारायावश्यं कर्तव्य एवेति सिद्धांतः ।

“शब्दशक्तिविषयं निरूपणं युक्तितः श्रवणमुच्यते
 बुधैः । वस्तुतत्त्वाविषयं निरूपणं युक्तितो मननामि-
 त्युदायते ॥ ”

वेदस्य पौरुषेयत्वं मनसीन्द्रियकल्पनाम्
 निरस्यप्रथमे भागेमकरन्देपरात्परे ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीआत्मानन्दसरस्वतीस्वामिभिर्वि-
 रचितः, वेदान्तशास्त्र मकरन्दे प्रथमःपरिच्छेदः ।

वेदान्तशास्त्रमकरन्दे द्वितीय- परिच्छेदः ।

वादे निरस्य निखिलप्रतिकूलपक्षं
वेदान्तसंततिलतेतरतारतम्यैः ॥
मोहान्धकारमलिनान्विमलीकरोतु
वेदान्तशास्त्रमकरन्दमुपाकीरिष्ये ॥ १ ॥

सरस्वतीं प्रणम्यादौ सर्व वाक्यार्थ सिद्धये ।
वेदान्तार्थमकरन्दंकुर्वे कालव्यतिक्रमे ॥ १ ॥
तत्रादौ परमाणुवादपटवो जल्पन्ति सर्वेश्वरे ।
साम्यं तस्य करोतिकेश्चनजनो व्याप्यश्चसूक्ष्मश्चसः॥
आत्मत्वं किमिदं श्रुतेरधिगते तात्पर्यभानोदये ।
आत्मत्वं परमाणुता यदि भवेन्मोक्षस्थकावागतिः ॥

भवेदेवं यदि निगमागमशब्दार्थप्रातिपदिकत्वे परमाणूनां
स्वरूपे प्रामाण्यं स्यात् नैवमस्ति परमाणुपरिभाषाया
वेदप्रमाणागोचरत्वात् अथ चोपगम्यते "एयोऽणुरात्मा-
"वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य चाजीवो भागः

स विज्ञेयः” इत्यादिश्रुत्यर्थापातदृष्टिवलादात्मनोऽणुत्वं
 तदा रूपवत्तया चाक्षुषप्रत्यक्षविषयत्वमेकदेशित्वम-
 ल्पज्ञत्वमंशित्वमित्यनर्थपरंपरा स्यात् तथाच श्रुति
 शास्त्रविरोधेन परमाण्वात्मवादः कारणत्वधर्मेण
 साम्यतावादश्चाप्रामाणिकः कश्च स इति चेत् द्रव्य-
 गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मपरूपदार्थवादो वैशे-
 पिकः नैयायिकानामप्यविरुद्धो हेयत्वार्थः । तत्र
 गुणादयो द्रव्यपरतंत्राः भावकार्यं हि सर्वं समवाय्य
 समवायिनिमित्ताख्यकारणत्रयजन्यं तत्र द्रव्यमेव
 समवायिकारणं द्रव्याणि तु पृथिव्यादिमनःपर्यंतानि
 नवैव तत्रापि पृथिव्यादिचतुष्टयानां परमाणव आका-
 शादिपंचकं च नित्यं परमाणुभ्यो द्व्यणुकादिकमुत्पद्यते
 इतश्च द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तं सर्वं कार्यजातमनित्यम्
 अवयवसमवेतत्वात् अपरुष्टमहत्परिमाणतारतम्यस्य
 परमहतिगगनादौ विश्रांतत्त्ववदणुपरिमाणतारतम्यस्य
 कचिद्विश्रांतिर्वाच्या यत्र च विश्रामः स परमाणुरिति
 वादिमतसिद्धांतगर्भः नचाणुपरिमाणतारतम्यस्य
 जालसूर्यमरीचिस्थरजाति त्रसरेणौ विश्रांतिरस्त्विति
 चाच्यं तस्य चाक्षुषद्रव्यत्वेन सावयवत्वानुमानेन
 तदवयवद्व्यणुकसिद्धौ चाक्षुषद्रव्यारंभकत्वेन द्व्यणुक-

स्यापि सावयवत्वसिद्ध्यापरमाणुसिद्धिः तस्यापि सावयवत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गः स च नेष्टः अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेणमेरुसर्पपयोः साम्यत्वप्रसंगात् परमाणु-
निरवयवोभ्युपगन्तव्यः स च समवाय्यसमवायि-
कारणानिरूपणादनादिः विनाशकारणाभावान्नित्यः एव-
माकाशादीनामपि सर्वत्र कार्योपलब्ध्या विभुत्वेन निरवयवद्रव्यतयोत्पत्तिविनाशकारणाभावादुत्पत्तिविनाशशून्यत्वं यतो ह्यवयवेष्वेवावयविन उत्पत्तिरवयवना-
शादवयवविध्वंसः निरवयवत्वान्नोत्पत्तिविनाशौ संभवत इति पृथिव्यादिचतुष्टयस्य परमाणूनामाकाशादि-
पञ्चकस्य च नित्यत्वमभ्युपेयते तार्किकैः नचोत्पत्तिश्रुते-
राकाशादेः कथमनादित्वमित्याशङ्कनीयं “ वायुश्चांतरिक्षं वै तदमृतम् ” इत्यादिप्रमाणांतरविरोधेनोत्पत्तिश्रुते-
र्गौणत्वाभ्युपगमात् तथाच पारमर्प सूत्रं ‘ गौण्यसंभवात् ’
इति पुनरत्रेदं चिंत्यते शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थानां विद्यमानत्वेन कथं पदेव पदार्था उच्यन्ते नच
शक्तिसादृश्याद्यतिरिक्तपदार्थसत्त्वे मानाभाव इत्या-
शङ्कनीयं करतलानलसंयोगे सति मण्यादिसमवधाने
दाहानुत्पत्त्या तदपनये च दाहोत्पत्त्या बहौ दाहानुकूलशक्तेरुत्पत्तिविनाशशालिन्या अवश्यमभ्युपगन्तव्य

त्वात् नच प्रतिबंधकाभावाभावात् तत्र दाहो-
 त्पत्तिः मण्यादीनां हि दाहोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वं
 सार्वजनीनं प्रतिबंधकत्वं हि कार्यानुत्पाद प्रयो-
 जकत्वं तथाच प्रतिबंधकसंसर्गाभावस्य कार्यमात्रं
 प्रतिजनकत्वान्न शक्तिकल्पनावश्यकत्वमिति वाच्यं
 तदन्वयव्यतिरेकयोः कार्यानुत्पादस्य अग्रिमसमय-
 सम्बन्धसंपादकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् व्यापारेण व्या-
 पारिणोऽन्यथासिद्धत्वनियमात् “कथमसतः सजाये-
 तेति” श्रुत्या नासतोदृष्टत्वात्” इतिन्यायेन चाभाव-
 कारणत्वस्य निराकरणाच्च कारणे कार्यानुकूला शक्ति-
 रवश्यमभ्युपेया एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः
 सामान्यवृत्तित्वे सति सामान्येतरवृत्तित्वात् अन्यच्च
 परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वे प्रवृत्तेर्नित्यमेव भावात्
 प्रलयाभावप्रसंगः । निवृत्तिस्वभावत्वे निवृत्तेर्नित्यमेव
 भावात्सृष्ट्यभावप्रसंगः अपिच चतुर्विधाः परमाणवो
 रूपस्पर्शादिमंतो नित्या अणवश्चेति वैशेषिकासि-
 द्धांतः स नोपपद्यते । तथाहि परमाणवोऽनित्याः स्थू-
 लाश्च भवितुमर्हति रूपादिमत्त्वात् घटादिवत् जग-
 त्कारणस्य रूपादिमत्त्वेनानित्यत्वप्रसक्तौ स्व-
 कारणापेक्षया स्थूलत्वावश्यकत्वादपसिद्धांतापातः रूपा-
 दिमत्त्वाच्च “विपर्ययोऽदर्शनात्” इति पारमर्षेण

सूत्रेणाणुत्वानित्यत्वविपर्ययं स्थूलत्वानित्यत्वे प्रदर्श्य
परमाणुकारणतावादखंडनमकारि एतेन प्रधा-
नमल्लनिवर्हणेन पुराणमात्रोपजीविनो विशिष्टाद्वैत-
शुद्धाद्वैतद्वैतवादिनो वेदबहिर्भूता निराकृता वेदितव्याः
“वाचारंभणं विकारो नामधेयं अतोऽन्यदार्तम्” इत्यादि-
श्रुत्या द्वैतस्य निरस्यमानत्वात् सर्वेऽपि द्वैतावलंबना
वादा निरस्ता वेदितव्याः । ननु श्रुत्या निरासेऽपि द्वैतस्य
स्वयमेव सर्वलोकप्रत्यक्षसिद्धत्वं अयमस्मात्पृथक्
इति व्यवहारः भेदापरपर्यायं द्वैतं स्पष्टमावेदयति ।
तेन च ज्येष्ठेन प्रवलेन प्रत्यक्षप्रमाणेन दुर्बलानामद्वै-
तवेदांतानां बाध्यमानत्वात्प्रामाण्यमपि न स्यात्
इति चेत् उच्यते, अपौरुषेयतया निर्दोषेण उपक्रमा-
दिषड्विधलिङ्गावधृततात्पर्येण तत्त्वमस्यादिवाक्येन
प्रवलेनाद्वैतबोधनात् नौद्वैतस्याप्रामाणिकत्वं नवाऽप्रा-
माण्यमद्वैतवेदांतानाम् प्रत्युत प्रवलेनाद्वैतवेदांतप्रमा-
णेन पौरुषेयतया भ्रमप्रमादादिदोषाकरस्य प्रत्यक्षप्र-
माणस्यैव बाधितार्थविषयत्वादप्रामाण्यम् अद्वैतनिष्ठा-
शून्यानामधःपातमाह स्वयं श्रुतिः तां शृणु अवधारय च-
“अन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न
कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा ॥ देहात्मबुद्धिजं पापं न

तद्बोधकोटिभिः” इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादिषु अप्रत्याख्ये-
यमहापापित्वश्रवणात् तेषां पुनर्महाघोरनरकवासश्च
श्रूयते “ताँस्ते प्रेत्यापि गच्छन्ति ये केचात्महनो जनाः”
इत्यादिश्रुतिषु आत्मा च कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरहितः
सच्चिदानन्दस्वरूपः तद्विपरीतं कर्तारं भोक्तारमसज्जड-
दुःखात्मकमात्मानं देहतादात्म्याध्यासेन प्रतिपद्यमाना
आत्महनो भवन्तीति श्रुत्यर्थः रूपादिविहीनस्य ब्रह्मणः
प्रमाणांतरावेद्यत्वेन तत्प्रतिपादकवेदांतानां प्रमाणां-
तरानपेक्षत्वात्। उपक्रमादिलिंगैर्वेदांता ब्रह्म प्रतिपाद-
यन्ति तथाहि “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” एकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्म “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्”
नान्यत्किंचनमिषत् इत्याद्युपक्रमादयः स्वयमवर्गतव्याः
तैलिंगैरद्वैतं ब्रह्म प्रतिपाद्यते तद्रूपश्चात्मा तं च
कंठगतचामीकरन्यायेन विस्मृत्या ज्ञानविमोहितानां
द्वैतवादप्रलापः स चोपक्रमादिलिंगावधूततात्पर्यैरद्वैत-
श्रुतिभिः प्रवलप्रमाणैः पुष्टैः परास्तो वेदेतव्यः एतदेव
सर्वं स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगादित्यस्य व्याख्यानावसरे
स्पष्टीकृतं भाष्यरुता-अद्वैतासिद्धांतबोधरहितानां
द्वैतवादप्रसक्तानामर्थवादविमोहितात्मनां भ्रान्तानां
द्वैतवादिनामविचार्य तन्मतमनुप्रपन्नानामंधानां च

‘अंधेनैव नीयमाना यथांधा’ इतिन्यायेनानंतोऽव-
रितश्च गर्तपातो भवतु । अर्थवादत्वं विध्यपेक्षितार्थ-
बोधकत्वं प्रमाणांतरसिद्धार्थबोधकत्वं प्रमाणांतर-
सिद्धत्वं वा तच्च न वेदांतानां तत्प्रतिपादितप्रमेयानां
वा संभवति । एवमर्धवैनाशिकानां वैशेषिकानां
मते निरस्ते संपूर्णवैनाशिकानां मुक्तकच्छानां
बौद्धानां विवसनानामार्हतानां च स्मृतत्वात् स्मृतत्वे
सत्युपेक्षानर्हत्वरूपप्रसंगसंगत्या बुद्धिस्थं मतं
निराक्रियते । ‘बुद्धेरात्मा महान्परः’ ‘असंगो ह्ययं
पुरुषः’ इत्यादिश्रुतिपुबुद्धिसाक्षित्वप्रतिपादनादसंगस्य
पारिणामासंभवाच्च क्षणिकविज्ञानवाद आर्हतपरिणा-
मानैकांतिकवादश्चाप्रामाणिको वेदितव्यः तेषां बुद्धि-
धर्मेणाज्ञानेनावृतज्ञानत्वादन्यथा प्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणां
मनुपादेया । तथाचोक्तं भगवता ‘अज्ञानेनावृतं ज्ञानं
तेन मुह्यंति जंतवः’ ‘अत्र भगवता मिथ्याज्ञानावरण-
कार्यमोहपिशाचिकयापहृताद्वैतात्मतत्त्वस्वयंप्रकाश-
स्फुरणाः प्रजल्पन्त्युन्मत्तवत्सर्वोपि द्वैतवादिनः स्वपर-
विनाशकाः भविष्यन्तीत्युक्तम् । तत्र जडकारणता-
वादसाम्येन निरीश्वरवादिनो कापिलाः सांख्या
अपि भ्रांता एव तेषां मतेऽचेतनस्यैव प्रधानस्य

स्वर्गापवर्गार्थं स्वतंत्राप्रवृत्तिरित्यंगीकारः सच सर्वथा
 लोकप्रसिद्धानुभवविरुद्धः तथाहि लोके रथादेरचेतन-
 स्य चेतनाद्यधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तिर्दृश्यते एवमचेतन-
 स्यापि प्रधानस्याधिष्ठात्रा चेतनेनावश्यं भवितव्यमिति
 केवलप्रधानकारणतावादः पराकृतो वेदितव्यः । अस्तु
 तावत् अस्मदादीनां श्रुतवेदांतपरमोदारचित्तानाम-
 द्वैताचार्यरूपापात्रत्वादद्वैतब्रह्मनिष्ठापरत्वमिव सर्वेषां
 भारतीयानामद्वैतपरब्रह्मणिसमर्पितांतरत्वमित्यभ्यर्थ-
 यामो महेश्वरं सांजलिवंधमन्यथा 'यथा गुरुस्तथा
 शिष्य' इति न्यायेनाधःपातो दुष्परिहार एवाव-
 गंतव्यः तथात्र नैयायिकाभिमतसाधनसमानाधिक-
 रणात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तदवच्छिन्नसा-
 मानाधिकरण्यमिति सिद्धांतव्याप्तिलक्षणे साध्यताव-
 च्छेदकहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिवैय्यधिकरण्या-
 दिप्रवेशवाग्जालजटिलाटवीप्रवेशनं ब्रह्मजिज्ञासूनां
 मोहायैव भवेदित्यनादरणीयमेवांतर्मुखैरात्मनिष्ठैः
 पुनरनुमानत्रैविध्यं कल्पयति तार्किकः तद्धि
 केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकि च तत्र
 संगच्छते यतः वृत्तिमदत्यंताभावाप्रतियोगित्वं केव-
 लान्वयित्वं तच्च सर्वथा श्रुतिविरोधाकुलं ब्रह्मभिन्नस्य

सर्वस्यैवानित्यत्वेन कल्पितत्वात् कल्पितस्य चाधि-
ष्ठाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेवेति केवलान्वयित्व-
मसिद्धम् । नच प्रमेयत्वादीनां तथात्वात्कथमसिद्धि-
रिति वाच्यं प्रमाविषयत्वं हि प्रमेयत्वं प्रमाया
भिन्नभिन्नविषयत्वेन प्रमानिरूपितविषयताया अपि
भिन्नत्वात् न कस्यापि केवलान्वयित्वं वक्तुं शक्यम्
ईश्वरप्रमाया विषयत्वेऽपसिद्धांतः तस्या ईश्वराविषयत्वे
कुतः केवलान्वयित्वं नचाकाशात्यन्ताभावस्य
केवलान्वयित्वमिति वाच्यम् आकाशेऽसत्त्वेन
केवलान्वयित्वव्याघातात् यथा प्रतियोगितदभावयोः
सामानाधिकरण्यवत् प्रतियोग्यभावयोराधाराधेयभा-
वस्याप्यनंगीकारात् अथ यथाकथंचिदंगीकारेपि श्रुति-
सिद्धांते ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य मिथ्यात्वादाकाशाभावस्या-
प्यभावसत्त्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेवेति कुतस्तस्य
केवलान्वयित्वमिति निरूपितं केवलान्वयित्वम् अन्यच्च
व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादनुमितिरितिनैय्यायिका
मन्यन्ते तत्र साधनाभावनिरूपितायाः साध्याभावनिष्ठाया
व्याप्तेः साधननिष्ठत्वाभावेन केवलव्यतिरेकस्थले व्याप्ति-
प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानासंभवादनुमित्यनुपपत्तिः किंच
साध्यप्रासिद्धेरनुमानांगत्वेन पृथिवीपक्षकेतरभेदसा-

ध्यकानुमानस्थले न कुत्रापि साध्यप्रसिद्धिरित्यतोनुपप-
 त्तिः स्यादेव अप्रसिद्धशशशृंगसाध्यकानुमानेन शशवि-
 पाणानुमितिस्वीकारप्रसंग आपद्येत नैय्याधिकानाम्-
 नच घटादावितरभेदः प्रत्यक्ष इति न साध्या प्रसिद्धि-
 रिति वाच्यं प्रत्यक्षसिद्धेर्धेऽनुमानानवकाशः प्रसज्येत
 अनुमितिं प्रति साध्यसिद्धेः प्रतिबंधकत्वात् पक्षता-
 व्याघातः तस्माद्व्यतिरेक्यनुमानकल्पनं सर्वथा उपपन्न-
 मेवपुनरत्र तार्किकाणामसत्प्रलपनमुदाह्रियते तथाहि
 यथा पृथिव्यादयः पद पदार्था इति पदत्वसंख्याप्रति-
 ज्ञानं शक्तिसादृश्याद्यतिरिक्तपदार्थसत्तयाऽसंगतं तथा
 नवैव द्रव्याणीति द्रव्याणां नवत्वसंख्याप्रतिज्ञानमप्य-
 संगतमेव प्रतीयमानस्य तमसो भावत्वेनाभावत्वकल्प-
 नायां मानाभावात् नीलं तमश्चलतीत्यादि प्रत्यक्षप्रती-
 त्यातमसो नीलरूपादिमत्त्वेन चलनादिक्रियावत्त्वेन द्र-
 व्यत्वसंभवात् गुणवतो क्रियावतश्च तार्किकैर्द्रव्यत्वस्वी-
 कारस्यावश्यकत्वात् अथ च क्रियावत्त्वेन सावयवत्वा-
 दपि द्रव्यत्वं तमसः संभवतीति द्रव्याणां नवत्वप्रसं-
 ख्यानं सर्वथासंगतमेव तथैवात्मनो द्रव्यत्वं नैय्या-
 यिकाभिमतमसंगतमेव तत्र प्रमाणाभावादयं तार्कि-
 काणामात्मद्रव्यत्ववादः स्वकपोलकल्पितोऽपसिद्धांतः

नायमसत्तर्कः प्रामाण्यमश्नुवीत श्रुतिस्मृतिविद्वेदनु-
भवव्याकोपेनात्मनो द्रव्यत्वकल्पनाया अप्राग्भाणि
कत्वात् मताभिनिवेशेन बलात्तदभ्युपगमे गुणवत्त्वाद्य-
भ्युपगमोपि आवश्यकः द्रव्यस्य गुणक्रियाश्रयत्वानि-
यमात् “निर्गुणं निष्क्रियम्” इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगः ।
अथ चात्मनो द्रव्यत्वे गुणक्रियादिपारतन्त्र्येणात्मनो
स्वातन्त्र्यव्याघातः स च नेष्टः यतो ह्यात्मनः सर्वकल्प-
नाधिष्ठानत्वे सर्वप्रेरकतया श्रुतिभिः सिद्धांतितत्वा-
न्न पारतन्त्र्यकवलितं द्रव्यत्वमात्मनः कदापि मंतुं शक्यं
तथाच नैय्याधिकानां नवद्रव्यकल्पना आत्मनश्च द्रव्य-
त्वकल्पना सर्वथैवासंगता प्रमाणविरुद्धाच। पुनरयं दोष-
स्तार्किकाणां मतं खंडयति तथाहि ‘अतो न्यदार्त’ मित्या-
दिश्रुतिभिर्ब्रह्मभिन्नस्य निखिलप्रपञ्चस्यानित्यत्वप्रति-
पादनात् कथमाकाशादीनां परमाणूनां च नित्यत्वं तेषा-
मपि प्रपञ्चांतर्गतत्वादनित्यत्वमेव एवं पृथिव्यादिचतु-
ष्टयपरमाणूनामल्पत्वात्परिच्छिन्नत्वादनित्यत्वं नच
तस्या उपचारितार्थत्वं प्रमाणांतरैर्विरोधापातादिति
परमाण्वाकाशादीनां कारणत्वनित्यत्वाद्यभिमानः शत-
शः खंडयितुं शक्य इति किमु वक्तव्यं तस्य सकलवेद-
प्रमाणबहिर्भूतत्वात् नच विभुत्वेन निरवयवत्वान्नित्य-

त्वमिति शङ्क्यम् । उत्पत्तिश्रुत्या नित्यत्ववाधनिश्चयात्
विभुत्वस्यापि कार्यापेक्षितत्वात् परमाणूनामल्पानाम-
नित्यत्वस्य ब्रह्मणोपि दुरुद्धरत्वात् परमाणूनां जन्यतया
यज्जन्यं तदनित्यमिति न्यायेनानित्यत्वम् अव्याप्यत्वा-
त्परमाणूनां कुतो विभुत्वम् आकाशादीनां विभुत्वेनाभि-
मतानामुत्पत्तिं श्रुतिराह “तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः संभूतः” इत्यादिउदाहृतशास्त्रविरोधात् न पर-
माणूनां नित्यत्वमिति आत्मसाम्यान्वकाशः तार्किका-
भिमत्तम् आत्मनो द्रव्यत्वं सर्वथा श्रुत्यनुभवविरोधाद-
संगतमेव नायमात्मा द्रव्य इति सिद्धं नैयायिकानां
मते अनित्या कार्यरूपा नित्या परमाणुरूपा तत्र पर-
माणूनां नित्यत्वं खण्डितमेव यच्च कार्यं तत्समवाय्य-
समवायिनिमित्तेतिकारणात्रितयजन्यं तादृशकारणात्रि-
तयजन्यत्वं नात्मनः अनादित्वात् तस्मादात्मा न
कार्यमिति नित्य एवात्मेति सिद्धम् । नैयायिकानां
समवाय्यसमवायिकारणपरिभाषापि वेदवाहिर्भूतत्वा-
दप्रामाणिकी । कुतस्तर्हि कार्यात्पत्तिरिति चेत् उपा-
दाननिमित्तकारणाभ्यामिति निरूपयिष्यामः ॥ सम-
वायस्याप्यसंभवो वक्ष्यते । परमाणूनाम् उत्पत्तिवि-
नाशशालित्वे कुतः ब्रह्मणोपि तत्र स्यात् । तस्यापि

कारणमित्यनवस्था स्यादिति ब्रह्मणो नोत्पा-
दविनाशशालित्वमिति ब्रह्मणो नित्यत्वं शतशः
श्रुतयः प्रवृण्वन्ति वेदांतसिद्धांते ब्रह्मभिन्नस्य प्रपंचस्या-
त्यन्ताभावप्रीतयोगित्वेनानित्यत्वं “योवै भस्मा तदमृतम्
अतोऽन्यदार्त” इत्यादिश्रुतयोनुसन्धेयाः वैशेषिकमते
परमाणुकारणतावादो अज्ञानकारणतावादप्रतिपक्षि-
त्वेनोपन्यस्यते स किं मानमूलो वा भ्रान्तिमूलो वेति
सन्देहे मानमूल इति पूर्वपक्षे भ्रान्तिमूल एवेति
सिद्धांतः परमाणुकारणतायाः सर्वप्रमाणवहिर्भूतत्वात्
किंच वैशेषिकाः खलु सृष्टेः पूर्वं निश्चलयोः परमाण्वोः
क्रियया संयोगे द्व्यणुकाद्युत्पत्तिं वदन्ति तत्र ते
प्रष्टव्या भवंति कर्मणः किञ्चिन्निमित्तमभ्युपग-
म्यते न वा आद्ये कर्मनिमित्तत्वेन प्रसिद्धजीवप्रय-
त्नव्याघातादिकमङ्गीकर्तव्यं तन्न संभवति सृष्ट्युत्तर-
कालीनत्वात्तस्य द्वितीये कर्मानुत्पत्तिः ‘अत उभ-
यथापि न कर्म’ अतः कर्माभावात्तदभावः द्व्यणु-
कादिक्रमेण सृष्ट्युत्पादाभाव इत्यर्थः । पुनरन्यदत्र
विचार्यते किं संयोगश्चाणोरण्वंतरेण सर्वात्मना वा
स्यादेकदेशेन वा स्यात् सर्वात्मना चेदुपचयानुपप-
त्तेरनुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्ययश्चप्रदेशवतो द्रव्यस्य

प्रदेशवता द्रव्यांतरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् एकदेशेन
 चेत् सावयवत्वप्रसंगादनित्यत्वमापद्येत यदि चोच्येत
 कल्पिताः परमाणूनां प्रदेशास्तर्हि कल्पितानामवस्तु-
 त्वादवस्त्वेव संयोग इति न तस्यासमवायिकारणत्वं
 स्यात् तथा च द्व्यणुकादिकार्योत्पत्तिस्तस्मादनुपपन्नो-
 परमाणुकारणतावादः पुनश्चायमत्र दोषः तथाहि पुराणे
 स्मर्यते “आकाशः शब्दमात्रं हि स्पर्शमात्रं समावि-
 शत्। द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मको भवेत्॥१॥
 रूपं तथैवाविशतः शब्दस्पर्शगुणानुभौ॥ त्रिगुणस्तु ततो
 वह्निः सशब्दस्पर्शवान्भवेत् ॥ २ ॥ शब्दः स्पर्शश्च
 रूपं च रसमात्रं समाविशत् ॥ तस्माच्चतुर्गुणा आपो
 विज्ञेयास्तु रसात्मिकाः ॥ ३ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च
 रसश्चेद्गन्धमाविशत्। संहतान्गन्धमात्रेण तानाचष्टे मही-
 मिमाम्॥४॥ तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूला भूतेषु दृश्यते।
 परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम्।” इत्यागमवलात्पर-
 स्परं संहन्यमाना गन्धादयः पृथिव्यादयः यथायथा
 संहन्यमानानामुपचयस्तथा तथा संहतरय स्थौल्यं यथा-
 यथापचयस्तथा तथा सौक्ष्म्यमित्यनुभवागमाभ्याम-
 वस्थितोर्थोऽनिच्छद्भिरपि वैशेषिकैरभ्युपगंतव्यः तथा

च वैशेषिकैः शब्दस्य पृथिवीगुणत्वानङ्गीकारात् गंधर-
 सरूपस्पर्शगुणा पृथिवी स्थूला रूपस्पर्शरसगुणाः
 सूक्ष्मा आपः रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः स्पर्शगुणो
 वायुः सूक्ष्मतमः तद्वत्परमाणवो व्युपचितापचितगुणाः
 कल्पेरन्न वा उभयथा च दोषानुपगः तथा च पारमर्प
 सूत्रं 'उभयथा च दोषात्' इति अत्र पार्थिवपरमाणु-
 राधिकगुणः तत एकैकन्यूनगुणा जलादिपरमाणव
 इति कल्पनमाद्यपक्षः तदङ्गीकारे उपचितगुणानां
 स्थौल्यादपरमाणुत्वप्रसङ्गः, मूर्त्युपचयमन्तरेण गुणा-
 पचयो भवतीति वक्तुं न शक्यं कार्यभूतेषु गुणोपचय
 एव मूर्त्युपचयो दृश्यते । उपचितापचितगुणत्वं न
 कल्प्यते इति द्वितीयपक्षे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये
 यदि तावत्सर्वे एकैकगुणाः कल्प्यन्ते तदा तेजसि
 स्पर्शोपलब्धिर्न स्यात् अप्सु च रूपस्पर्शयोः पृथिव्यां
 च रूपस्पर्शरसानां कारणगुणपूर्वकत्वं हि कार्यगुणानां
 अथ सर्वेपि चतुर्गुणाः कल्प्यन्ते तदा अप्सवपि गंधो-
 पलब्धिः स्यात् तेजसि गंधरसयोः वायो गंधरूपर-
 सानां न चैतादृशो लोकानुभव इत्युभयथापि दोषात्
 परमाणुकारणत्वाद् अनुपपन्नः । अयमश्रौतः पर-

माणुकारणतावादो न कैश्चिदपि शिष्टैः केनचिद-
शेनापि परिगृहीत इत्यत्यंतमनादरणीय एव वेदानि-
ष्टावन्निर्मुमुक्षुभिरित्यलं पल्लवितेनेति शिवम् ॥

परमाणुकारणविवादमतं परास्तम् ।

वेदान्तशास्त्रमकरन्दगतद्वितीये ॥

वादप्रसङ्गदुरतिक्रमविक्रमाद्याः ।

नैयायिकादिजटिलाः कुटिलाश्च तेषाम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिम्प्राजकाचार्ययोगीन्द्रपर्यभाषमानन्दसरस्वती-
स्वामिभिर्विरचितो 'वेदान्तशास्त्रमकरन्दे' परमाणुकारणतावाद-
निरासपरो द्वितीयपरिच्छेदः ॥

श्रीविघ्नेशानाय नमः ।

अथ वेदान्तशास्त्रमकरन्दे तृतीयपरिच्छेदः ।

नमस्कृत्य गुरुं देवं शर्वं सर्वेश्वरं हरम् ।
अम्बां तां शारदां नत्वा चक्रुः सांख्यविचार-
णाम् ॥ १ ॥ येषां गिरोऽज्ञानतमोहराश्च
श्रुतौ गताः पुण्यवशेन लभ्याः ॥ गुरुंश्च ता-
नात्मविदां वरिष्ठान्नमामि नित्यं प्रतिबोधरू-
पां ॥ २ ॥ प्रचंडपाखंडविखण्डनोद्यतं त्र-
यीशिरोरथप्रतिपादने रतम् ॥ बुधैर्नुतं योग-
कलाभिरावृतं नमामि नित्यं गुरुशंकरा-
र्यम् ॥ ३ ॥

पूर्वपरिच्छेदे परमाणूनां प्रवृत्तिस्वभावत्वे प्रलया-
भावप्रसंगः । निवृत्तिस्वभावत्वे सृष्ट्यनुत्पादप्रसंगः
इत्यादिदोषैः परमाणुकारणतावादस्य भ्रान्तिमूलत्वं
समर्थितं पुनश्च रूपादिमत्त्वात्परमाणवो न
नित्या नाप्यणवः किंतु स्थूला अनित्याः घटपटादिवत्
इत्याद्यनुमानैः परमाणुकारणतावादस्य भ्रान्तिमूलत्वं

सम्यक् प्रदर्शितम् इदानीं जडकारणतावादसाम्येन
स्मृतत्वात्प्रधानमहत्त्वेन उपेक्षानर्हत्वात् तत्त्वप्रसंख्या-
नार्थं प्रवृत्तस्य सांख्यस्य जगत्कारणत्वांशेऽपि श्रुतिसं-
मतत्वभ्रमो माभूदित्येतदर्थं प्राधान्ये सांख्यानां
तदितराणामश्रौतानां पुराणमात्रोपजीविनां च निरासो-
ऽस्मिन् तृतीयपरिच्छेदे क्रियते ॥

केचित् कापिलनास्तिका इह जिना बौद्धे-
न्धनो माधवो चार्वाको कपटप्रबंधरचना-
वाग्बैखरीशालिनः ॥ सर्वेषां हितकाम्यया
श्रुतिमुखेनाद्वैतविद्वेषिणां तत्त्वज्ञानमुखो-
पदेशमधुना कर्तुं प्रवृत्ता वयम् ॥ १ ॥

तत्रतावदर्धवैनाशिकखण्डनेनोपस्थिताः पूर्णवैना-
शिका बौद्धादयः कंटका इव प्रथममुद्गृहीयन्ते तत्र माध-
वावतारेण बुद्धमुनिना बौद्धागम उपदिष्टः ते चतु-
र्विधाः सौत्रांतिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकाभि-
धानाः सर्वास्तित्वविज्ञानमात्रास्तित्वसर्वगून्यत्ववा-
दिनो प्रतिपत्तिभेदादभवन् तदुक्तं बोधिविचित्रविवरणे

“बोधना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः । भिद्यन्ते
 बहुधा लोक उपायैर्बहुभिः पुनः ॥ गंभीरोत्तानभेदेन
 कचिच्चोभयलक्षणा । भिन्नापि देशनाऽभिन्ना शून्यता-
 द्वयलक्षणा” इति ये च सर्वास्तित्ववादिनो बाह्यमांतरं
 च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति सौत्रांतिकवैभाषिकयोरियानेव
 भेदः ते च भूतभौतिकाचित्तचैत्ताख्यं पदार्थचतुष्टयं
 मन्यन्ते तत्र भूतं पृथिव्यादयः भौतिकं रूपादयः
 चित्तचैत्ताश्च रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पंच
 स्कंधाः तत्र विज्ञानस्कंधश्चित्तरूप आत्मेति मन्यन्ते,
 सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कंधः सुखाद्यनुभवो वेदना-
 स्कंधः गौरश्च इत्येवंनामविशिष्टसविकल्पप्रत्ययः
 संज्ञास्कन्धः रागद्वेषमोहधर्माधर्माः संस्कारस्कन्धः
 यत्सत्तत्क्षणिकं यथाविद्युदादीत्येवंरूपां व्याप्तिमवष्टभ्य
 तेषां क्षणिकत्वमामनन्ति नायं सिद्धान्तो मानमूलो
 भवितुमर्हतीत्यभिधीयते “समुदाय उभयहेतुकेऽपि
 तदप्राप्तिः” अत्रायमभिसंधिः योयमुभयहेतुक उभय-
 प्रकारको भूतभौतिकसंहतिरूपः पंचस्कन्धीरूप-
 समुदायः परेषामभिप्रेतः स न संभवति समुदायिना-
 मचेतनत्वात् अन्यस्य कस्यचिदपि चेतनस्य भोक्तुः
 प्रशासितुः स्थिरस्य संहतेरनभ्युपगमात् निरपेक्ष-

प्रवृत्त्यभ्युपगमे प्रवृत्तेरनुपरमादनिर्माणक्षप्रसंगः । अथ
 मन्यन्ते संघाताः संसारेऽनादिसंतत्याऽनुवर्तते
 तदापि संघातात्संघातमुत्पद्यमानं नियमेन सदृशमे-
 वोत्पद्यते विसदृशं वा सादृश्यानियमाभ्युपगमे मनुष्य-
 पुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात्
 अनियमे मनुष्यपुद्गलः कदाचित्क्षणेन हर्स्ता भूत्वा
 देवो वा मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्नुयात् अपि च
 यद्भोगार्थं संघातः अभ्युपेयते स च भोक्ता क्षणिक
 इति तवाभ्युपगमः तथाच भोगापवर्गप्रवृत्तिः कस्य
 कस्य वा भोगापवर्गो स्यातां अन्यद्भुक्तमन्यद्वांतमि-
 त्यनियमः प्रसज्येत । प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिरित्यतः
 सर्वथाऽनुपपन्नः स्वकपोलकल्पनाकल्पितो बौद्धानां सम-
 यः खलिवदाः शून्यवादिनस्तावदभावाद्भावोत्पत्तिं मन्यन्ते
 तेषां मते सर्वत्राभावत्वाविशेषात् नियतकारणात्का-
 योत्प्रादप्रयासो व्यर्थः स्यात् अतिप्रसंग आपद्येत कारणी-
 भूताभावान्वयित्वेन सर्वं नास्तीति प्रतीयात् सर्वथाऽनु-
 पपन्नः शून्यकारणतावादः । तथैव स्वभावादुत्पद्यते
 अकस्मादेवोत्पद्यते इत्यभ्युपगमोपि स्वातिरिक्तकारण-
 शून्यत्वं वा कारणसामान्यशून्यत्वं वेत्यादिविकल्पाकु-
 लत्वादनुपादेय एवेति निरर्थो ब्रह्मकारणत्वसिद्धांतः

श्रौतः इदानीं श्रुतिसंमतत्वाभिमाननिरासायेद्वराव-
मानिनो प्रधानकारणतावादिनः कापिलस्य तन्मतो-
पन्यासपूर्वकं खंडनमुपक्रम्यते तत्र सांख्याः कूटस्थ-
ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यभावान्न जगत्कारणत्वमिति
वदन्ति । प्रधानस्य तु तत्सत्त्वाज्जगत्कारणत्वमुपपद्यते
वेदांतसिद्धांतेपीश्वरस्य साहाय्यभूतमवश्यमव्यक्तश-
ब्दोदितं श्रौतं शक्त्यपरपर्यायमभ्युपगंतव्यमेव केवल-
स्याकारणत्वसिद्धांतात् तथाच श्रुतिः 'देवात्मशक्तिं
स्वगुणैर्निरूढां' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इति श्रुति-
सिद्धमीश्वरसहकारिभूतमव्यक्तमवश्यमंगीकर्तव्यं न-
हि शक्तिरहित ईश्वरः कार्यलेशं वा कर्तुं योग्यः
असंगत्वादविकारित्वाच्चेति तात्पर्यम् । अथैवमुच्यते
कापिलैः 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्यत्र सच्छ-
ब्दवाच्यं प्रधानमेव जगत्कारणत्वेनोपदिश्यते कुतो
यानि वेदांतवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्जगत्कारण-
त्वप्रतिपादकानि सर्वाणि तानि प्रधान एव संभवद-
र्थानि भवन्ति प्रधानादेव त्रिगुणात्मिकां जगदुत्पत्ति-
माह श्रुतिः 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः
प्रजाः सृजमानां सरूपाः' इत्यत्राजायास्त्रिगुणात्मि-
कायाः सकाशाज्जगत्सर्जनाभिधानात् एतदेवोपपद्यते

कार्यस्य जगतः सुखदुःखमोहान्वितस्य त्रिगुणात्म-
 प्रधानकार्यत्वौचित्यात् तथाच प्रधानस्यैव स्वकार्यविषयं
 सर्वशक्तिमत्त्वं सर्वथोपपद्यते यतः कारणमेव कार्ये शक्तं
 नाकारणं ब्रह्म क्रियाशक्तिमत्त्वाभावादपरिणामित्वाच्च
 तथा सर्वज्ञमपि प्रधानमेव न ब्रह्म यतः ज्ञानं
 हि सत्त्वधर्मः 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' इति स्मृतेः
 तच्च ज्ञानजनकसत्त्वं प्रधानस्य गुण इति प्रधानस्यैव
 सर्वज्ञत्वं न ब्रह्मणो निर्गुणत्वात् अपिच प्रधानस्यैवाने-
 कात्मकस्य परिणामसंभवाज्जगत्कारणत्वमुपपद्यते
 नैकात्मकस्य ब्रह्मणः इति तत्सर्वथानुपपन्नं यतः
 सांख्यमते त्रिगुणसाम्यावस्था हि प्रधानमिति तेषां
 मङ्गीकारः । यदि च गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां
 ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञत्वमभिधीयते तदा कामं रज-
 स्तमोव्यपाश्रयां ज्ञानप्रतिबंधशक्तिमाश्रित्य किञ्चि-
 ज्ञत्वमपि वक्तव्यं स्यात् तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य
 सर्वज्ञत्वम् इतोपि न प्रधानमचेतनं जगत्कारणं
 भावितुमर्हति ईक्षणपूर्वकसृष्ट्याभिधानात् "स ईक्षत
 लोकांस्तृजा" इति "स ईक्षां चक्रे" "स प्राणमसृजत"
 "यः सर्वज्ञः स सर्ववित्" इत्याद्यागमाः 'ईक्षतेनाशब्द'
 इति पारमर्पं सूत्रं तच्चेक्षणपूर्वकं स्रष्टृत्वं नाचेतनस्य

प्रधानस्य भवति. 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' "अपाणिपादो जवनो
ग्रहीता" "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" "स वेत्ति वेद्यं
न च तस्यास्ति वेत्ता" "तमादुरग्यं पुरुषं महान्तं" मित्या-
दिश्रुतय ईश्वरस्यैव शरीराद्यनेपक्षतामनावरणज्ञानवत्त्वं
च दर्शयन्ति तस्माद्ब्रह्मैव जगत्कारणं न प्रधानं अथै-
वमुच्यते अचेतनेपि प्रधाने औपचारिकमीक्षितृत्व-
मुपपद्यते कूलं पिपतिषतीत्यादिवत्. श्रुत्याचेदमौ-
पचारिकमेवोक्षितृत्वमभीप्सितं 'तत्तेज ऐक्षत' 'ता
आप ऐक्षन्त' इत्यादावौपचारिकेक्षणाभिधानात्तदपि
न संभवतीत्येतत् शंकानुवादपूर्वकं खण्डयति सूत्रकारः
'गौणश्चेन्नात्मशब्दात्' इति अस्मिन्सूत्रे आत्मशब्दो
चेतनस्वरूपवचनोऽचेतनं प्रधानं निराकुर्वन् चेतनमेव
जगत्कारणं प्रगृह्णाति तथैव श्रुतावुपक्रमः "आत्मा
वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "सदेव सौम्येदमग्र आसी-
दित्यादि" तस्मादनात्माप्रधानं न जगत्कारणं अथ
चोच्यते अचेतनेऽप्यात्मशब्दः प्रधाने संभवति कुतः प्रधा-
नस्य सर्वात्मकार्यकारित्वात् यथा राज्ञः सर्वार्थकारिणि
भृत्ये ममायमात्मेति यथो हि राज्ञः संधिविग्रहादिपुपकु-
र्वाणो भृत्यस्तथा प्रधानमात्मनो भोगापवर्गो कुर्वदपका-

रकं अथैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भवति,
 भूतात्मा इन्द्रियात्मेति बहुशः प्रयोगदर्शनात् यथैक
 एव ज्योतिःशब्दः क्रतुज्वलनविषयः तस्मात् प्रधान-
 मेव श्रौतं जगत्कारणमिति अत्रोत्तरभूतं 'तन्निष्ठस्य
 मोक्षोपदेशात्' इति पारमर्पं सूत्रम् अस्यायमभिप्रायः
 नह्यचेतनं प्रधानमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति कुतः
 'स आत्मा' इति सद्रूपामात्मानमुपक्रम्य 'तत्त्वमसि
 श्वेतकेतो' इति सद्रूपमात्मनिष्ठासुपदिश्य 'आचार्य-
 वान्पुरुषो वेदतस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये
 अथ संपत्स्ये' इति मोक्ष उपदिश्यते अत्र पूर्ववादि-
 मतानुसारेण पूर्वमेव चेतनं संतं मुमुक्षुं त्वं तदसीत्य-
 चेतनप्रधानात्मत्वं ग्राहयत्शास्त्रमनर्थाय कल्पेत अथ
 च प्रमाणभूतं शास्त्रं श्रद्धधन् जडात्मबुद्धिं न परित्य-
 जेत् तथा चान्धगोलांगूलन्याय आपतेत् तथाहि कश्चन
 दुष्टात्मा महारण्ये भ्रमंतं नगरं जिगमिषुमंधं मदो-
 न्मत्तवृषभलांगूलं ग्राहयन्नवादीत् अयं त्वां नगरं
 नेष्यतीति स च श्रद्धधानस्तदत्यजन्महतीमनर्थपरं-
 परां प्रातः तद्वदेव मुमुक्षुर्जडमात्मतया गृह्णन्
 संसारानर्थपातस्वारितसियात् तस्मात्संख्यकल्पनं
 प्रतीरणामात्रमवगंतव्यम् यथा वा घटशरावादि-

कं कार्यं मृदाद्यन्वीयमानं मृत्कारणकं तथा प्रपञ्चोपि
 सुखदुःखमोहान्वयितया त्रिगुणप्रधानकारणकः इत्य-
 वोचत्तर्कबलापूर्ववादी कापिलः किं तेन नेदमवलोक्यते
 तत्किमिति चेत्पश्य लोके हि नाचेतनं चेतनानधि-
 ष्ठितं किमपि कार्यं कर्तुं प्रभवति यतः गेहप्रासादश-
 यनासनविहारभूम्यादयो हि चेतनेनैवाधिष्ठात्रा रचिता
 दृश्यन्ते तथेदं विचित्ररचनारूपमनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तं
 लौकिकेन केनापि प्रनसाप्याकलायितुमशक्यं कथं
 काष्ठलोष्टकल्पेनाचेतनेन चेतनानधिष्ठितेन कर्तुं
 शक्यमित्यनीश्वरवादिना सांख्येन किमिति न विचार्यते
 किं तर्हि प्रधानकारणतावादिनो सांख्याचार्या भ्रांता
 भविष्यन्ति श्रुतिस्तावत्कापिलाचार्यस्य ज्ञानातिशयं
 दर्शयति । “ऋषिं प्रसूतं कापिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्ति
 जायमानं च पश्येत्” इति श्रुतिगीतमाहात्म्यसां-
 ख्याचार्यकापिलमहर्षिमतं तर्कावष्टब्धं कथमप्रमाणमि-
 त्यवगंतव्यं भवेत् तथाच परमप्रमाणसांख्यस्मृति-
 बलात्प्रधानमेव जगत्कारणं न परमेश्वरः तत्रेयं
 कारिकानुसंधेया । “सांख्यस्मृत्यास्ति संकोचो न वा
 वेदसमन्वये॥धर्मे वेदः सावकाशः संकोचो न वकाशया॥”
 तथाच सांख्यानां पूर्वपक्षः संपन्नः कापिलमहर्षिप्रणी-

तशिष्टपरिगृहीतस्मृतीनामनवकाशदोषप्रसंगात् वेदा-
 तानां प्रधाने समन्वयः इति एनं पूर्वपक्षमनुवदन् खंडयति
 भगवान् सूत्रकारः । “स्मृत्यनवकाश दोष प्रसंग इति-
 चेन्नान्य स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात्” अथात्र सिद्धांतः
 प्रतिपाद्यते यदि च सांख्यवादिना कापिलस्मृत्यन-
 वकाशवलेन ईश्वरकारणतावाद आक्षिप्यते तदा परम-
 प्रमाणभूता ईश्वरकारणतावादिन्यो मन्वादिस्मृतयः
 अनवकाशाः प्रसज्येरन् ताश्च स्मृतयः “अहं कृत्स्नस्य
 जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” इति भगवद्गीतासु भगवान्
 वासुदेवः तथा भगवानापस्तंबोपि “तस्मात् कायाः
 प्रभवन्ति सर्वे समूलं शाश्वतिकः सनित्यः” इति एवं
 पुराणेपि “अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्व-
 मिदं पुराणः ससर्गकाले च करोति सर्वं संहारकाले
 च तदस्ति भूयः” इत्यादिस्मृतय ईश्वरकारणतावा-
 दिन्यो विरुध्येरन् दर्शितं च पुरस्तादेव श्रुतीनां ईश्वर-
 कारणतायां तात्पर्यं तस्मात् श्रुतिप्रामाण्यावष्टंभात्
 मन्वादिस्मृतय एव प्रवलाः “यद्वै किंचन मनुवद-
 तद्भेषज” मित्यादिश्रुतिः स्वातंत्र्येण मन्वादिप्रामाण्यं
 ब्रवीति । इदं तु कंटकेनैव कंटकमिति न्यायमाश्रि-
 त्योक्तं अन्यथा ईश्वरकारणतावादिनीनां श्रुतीनां

विरोधेन कापिलस्मृतीनां प्रामाण्यं दूरतोपास्तं तथाच
महर्षिजैमिनीयं सूत्रम् “विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादस-
तिह्यनुमानम्” अस्यायमर्थः यदि स्मृतीनां श्रुतिभिः
साकं विरोधे सर्वथाऽप्रामाण्यं न विरोधे हि तासां
प्रामाण्यं न चार्तीन्द्रियाणामर्थानां श्रुतिशरण्यमंतरा न
किंचिदभ्रांतोपलब्धिसाधनमस्ति कपिलादिसिद्धाना-
मपि धर्मानुष्ठानसापेक्षैव ह्यप्रतिहतज्ञानासिद्धिः धर्मो
हि चोदनालक्षणः श्रुत्यधीन इति न श्रौतसिद्धांतं
बाधितुं क्षमते अर्वाचीनस्मृतयः तत्रेयं सिद्धांतप्रतिपा-
दिका कारिका “प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिसमृतिभिः
स्मृतिः ॥ अमूला कापिली बाध्या न संकोचो नयायतः ।
न चैवं कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती श्रुतिरप्रमाणं
स्यादिति शङ्कनीयं श्रुतिवाक्ये हि वैदिकः कपिलो
वासुदेवनामा षष्टिसहस्रसंख्यानां सगरपुत्राणां भस्मी-
भावहेतुः । सांख्यप्रणेतुरवैदिकात्कपिलादन्य एव स
एव ‘सिद्धानां कपिलो मुनिः’ इत्यत्र भगवद्गीतायामुक्तः
अयंच सांख्यदर्शनकर्ता अवैदिककपिलः सर्वश्रुतिस्मृ-
तिसंमतं सर्वात्मत्वदर्शनं नानुमन्यते आत्मभेदाभ्यु-
पगमो हि सांख्यानामिष्टस्ततोपि वेदविरुद्धं कापिलं
सांख्यदर्शनं “एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यव-

स्थितः । एकं संतं बहुधा कल्पयन्ति ॥ सूर्यो यथा सर्व-
 लोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाह्यदोषैः । एकस्तथा
 सर्वभूतांतरात्मा” इत्यादिश्रुतयः, ‘सर्वभूतेषु चात्मानं
 सर्वभूतानि चात्मानि । संपश्यन्नात्मतया जी वै स्वाराज्य-
 मधिगच्छति’ इत्यादि मन्वादिस्मृतयश्च सर्वत्रैकात्मतां
 दर्शयन्ति । तस्माद्वेदस्मृतिविरोधात्सांख्यदर्शनं कैवल्ये-
 षुभिर्हेयमेव-तथैव प्रधानं तत्परिणामित्वेन महदादी-
 न्यपि सर्वाण्यवैदिककल्पनादूषितानीति परिहर्तव्यान्येव
 “इतरेषां चानुपलब्धेः” इत्यनेन सूत्रेण प्रधानपरिणा-
 मित्वेन सांख्याभिमतानि महदादितत्त्वान्यपि खण्डित-
 वान्सूत्रकारः अस्मन्मते ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याधि-
 ष्ठाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन मिथ्यात्वेन सिद्धां-
 तितत्वात् प्रधानस्यापि तथात्वेन तस्य स्वीकारे ब्रह्मणि
 परतंत्रता स्यात् तथा च श्रुतिविरोधः । तस्मात्स्वतंत्र-
 प्रधानवादपरिग्रहो सांख्यानां दूषितः समन्वयाधिकरणे
 भाष्यकृच्छंकरभगवत्पूज्यपादैः स्वतंत्रस्य ब्रह्मणो जग-
 त्कारणत्वं सर्वश्रुतीनां समन्वयेन दर्शितं ब्रह्मैव स्वशक्त्य-
 मिधेयप्रकृतिमाश्रित्य लोकान् सृष्ट्वान्तर्यामितया ईश्व-
 रत्वेनाभिधीयते तथाच “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ॥”
 इति तदनुप्रविश्य “निरुक्तंचानिरुक्तं च । निलयनंचा-

निलयनं च विज्ञानंचाविज्ञानं च । सत्यंचानृतं च सत्य
मभवत् ॥ ” तथा ऐतरेऽपि ॥ ‘ स ईक्षत इमाँल्लोकान्नसृ-
जत ’ इति ॥ आसु प्रकृतेर्भिन्नाया अप्रतिपादनात्
प्रधानकारणतावादो भ्रांतप्रलपनमात्रं नचात्र शङ्क्यमी
क्षणादिश्रुतेः चक्षुःसंयोगं विना ईक्षणकर्तृत्वायोगात्
ब्रह्मणोपि चक्षुरादिइन्द्रियस्वीकारप्रसंगः इति “ पश्य-
त्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ” इत्यादि श्रुतिबलान्माया-
वृत्यात्मकेशसंकल्पस्यैवेक्षणपदार्थत्वस्वीकारात् नहि
स्वतंत्रस्य सर्वशक्तिमतो कुलालवत् दंडचक्रादिसाधन-
पारतन्त्र्यमस्ति अमुमेवार्थं मनसि कृत्याभिन्ननिमित्तो
पादानत्वं श्रुतिव्रूते न चैतददृष्टचरं ऊर्णनाभ्यादेरभि-
न्ननिमित्तोपादानस्य दृष्टत्वात् तथाच श्रुतिः ‘ यथो
र्णनाभिः सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्या ओषधयः
संभवंति । यथासतः पुरुषात् केशलोमानि भवंति तथा
क्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ’ इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मण एवाभि-
न्ननिमित्तोपादानत्वं निर्धारितमित्यलंसांख्यखंडन-
विस्तरेण ।

अत्रानर्थनिवारणमद्वैतबोधमेव प्रतिपादयन्ति भग-
वंतो गौडपूज्यपादाचार्याः तत्रेयं मांडूक्योपनिष-
पद्व्याख्यानकारिका “ अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः
प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ”

तस्मान्मोक्षकामैः पुरुषैरद्वैतात्मबोध एवोपनिषद-
 र्थविचारेण संपादनीयः न द्वैतदुर्गन्धकचरंभेदशास्त्रं
 स्वप्नेष्याप्रातव्यं धर्मार्थकाममोक्षेषु पुरुषार्थेषु चरम-
 एव ज्यायान् तस्यैव "न स पुनरावर्तते" ॥ इति श्रुत्या
 नित्यत्वावगमात् स एव मुमुक्षूणां साध्यः तत्साधने
 प्रत्यग्रह्यात्मैकत्वाविज्ञानं तच्च उपनिषद्भ्य एव पूर्वोक्त-
 विवेकादिविशेषणविशिष्टानामधिकारिणां जायते सैव
 पराविद्येत्याभिधीयते 'अथ परायया तदक्षरमधिगम्यते'
 साच विवेकादिसाधनसंपत्तिः शुद्धान्तः करणानां संभ-
 वति अंतःकरणशुद्धिर्निष्कामकर्मानुष्ठानसाध्या तच्च
 कर्मानुष्ठानं धर्मज्ञानेन सम्यक् भवति तादृशधर्मज्ञानदे-
 तुभूतानां षडंगसहितानां कर्मकांडानामपरविद्यात्वं
 तत्र द्वैतविशिष्टाद्वैतज्ञेन चार्वाकनिर्वाकरामानुजमाध्यव-
 लुभकुलादीनां वैदिकपरंपराविरोधिनां परापरविद्यासु
 सर्वथानधिकारः । तेषां समुद्धरणायेशमभ्यर्थयामः ।

कलिकृतकुमनीपागर्चदर्वीविपाको-

न्मदजनमथनोत्थध्वांतलीढोपगृहान् ।

अभित अनुकृतार्का यन्मुखांभोजवाचः

श्रुतिगातिमतितर्कैः प्रीणयंतुस्यधर्मान् ॥

अध्यात्मब्रह्मविद्या तु सर्वविद्याभरणमौलिभूत उप-
निषदर्थविज्ञाने परविद्यारूपा भगवन्महर्षिव्यास-
सिद्धांतदर्शनानुसारेण परपक्षखंडनपूर्वकं सूचिता
आत्मविद्योपायतया भगवन्महर्षि जैमिनिप्रणीता-
धर्मज्ञानरूपाऽपरविद्यारूपाप्यस्माकमभिसंमता परंतु
विशिष्टाद्वैताद्यधुनातनानां वादानामार्षदर्शनेषु कुत्रापि
मूलमनुपलभ्य वसिष्ठहारीतपराशरादिस्मृतिषु भार्ग-
वपुराणादिषु देवद्विजनिंदापरा बहवो विभागा विरच्य
प्रक्षेपिताः येषु बहूनामपरिशीलितश्रुतिस्मृतिकानां
सत्यत्वभ्रमो जायते तेः पाराशरादिस्मृतिषु यथेष्टं
कल्पिता मंत्राः “श्रीमन्नारायणचरणौ शरणं प्रपद्ये”
“श्रीमते नारायणाय नमः॥इति तथा “श्रीरुष्णः शरणं
मम” इत्यादयो मंत्रा आनुपूर्व्या वेदवर्हिभूता अष्टाक्ष-
राद्याः सर्वथा आर्षमूलान भवत्येवेति सिद्धांतः ॥
“विनाद्वयेन वै विप्रो चांडालत्वमवाप्नुयात्” इत्या-
दिवचनात् अपराण्यपि रतिरहस्यललाप्रदर्शन-
मंत्ररूपाणि वचनान्यनिर्वचनीयानि गायत्रीमंत्र-
वद्द्विजैः प्रत्यहमुपास्यमानानि परिदृश्यन्ते न तानि मंत्र-
वचनानि वेदमूलानि न परमहर्षिप्रणीतार्पस्मृतिमू-
लानीति सर्वथा अवैदिकत्वमिदानीं तनानां संप्रदायानां

कल्पितानामिति किं पृथक्वक्तव्यं भवेत् अथ च वेद-
मूलहीनानां कुमतप्रचारविलासवालानां कामिनां
कुतः वेदमान्यत्वं स्यात् “नाविरतो दुश्चरितान्नाशांतो
नासमाहितः” इत्यादिना कामाद्याचारस्य सर्वथा
निन्दितत्वात् तैः श्रुतिस्मृतिप्रतिपादिता सनातनमर्या-
दापिदूरतोपास्ता परिदृश्यते यतः “वैश्वदेवविशुद्धो-
सौ विष्णोरन्नं निवेदयेत् “यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यन्ते
सर्वं किल्बिषैः ॥ भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्म-
कारणात्” इत्यादिस्मृतयः । श्रुतिरपि “मोघमन्नं
विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमिव धृत्सतस्य नार्यमणं
पुण्याति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी”
इत्यादि अकृतवैश्वदेवादिपंचमहायज्ञानां पापमात्रा-
शित्वं वक्ति इदमुपलक्षणं श्रौतानां स्मार्तानां नित्यक-
र्मणां द्विजैर्नित्यकर्माण्यवश्यमनुष्ठेयानीति प्रजापति-
वचनार्थः । “पंचसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विंदति ।
पंचसूनाकृतं पापं पंचयज्ञैर्व्यपोहति” “स य
एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतत् ॥
इत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽवैश्वदेवाग्रं पापरूपमेवेत्युद्घोषयन्ति
न तद्विधैः श्रूयते किं वेदा हि इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारा-
नकूलमलौकिकमुपायमुपादिशन्तो जीवजातमाखिलमनु-

गृह्णन्ति “प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते । एवं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥ न खलु ज्योतिष्टोमादिः परमेष्ठे हेतुः कलंजभक्षणादिरनिष्टे हेतुरित्यमुमर्थं वेदव्यतिरेकेणानुमानसहस्रेणापि तार्किकशिरोमणिरप्यवगन्तुं शक्नोति तत्र च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रमाणान्येवोपयुज्यन्त अथच कर्मकाण्डायश्रौतस्मार्तधर्मारम्भे प्रथममेव सर्वेऽपि सनातनाः वेदनिष्ठाः गणेशपूजनमविरोधेन कुर्वन्ति सर्वे लौकिका वैदिकाश्चन कदापि विप्रतिपन्ना भवन्ति तथा च स्मृतिः ॥ “अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गीयते शिवः चतुर्भिर्गीयते विष्णुर्द्वाभ्यां शक्तिश्च विघ्नपः ” इति स्मृत्या अष्टादशपुराणेषु शिवविष्णुशक्तिगणेशानामविरोधेन प्रतिपादनमकारि भगवता व्यासेन तत्रापि “ज्येष्ठराजब्रह्मणां ब्रह्मणस्पतिं गणानां त्वा गणपति ५ हवामहे कविं कवीनां मुपमश्रवस्तमम्” इत्याद्याः शतशः श्रुतयः श्रीगणेशाद्यपूजनमाहुः तथैव पुराणे त्रिपुरसंहारकाले श्रीमहादेवेनाक्तं “शैवैस्त्वदीयैस्त वैष्णवैश्च शक्तैश्च सौर्यैरपि सर्वकार्ये । शुभाशुभे लौकिकवैदिके च त्वमर्चनीयः प्रथमं प्रयत्नात्” इत्यादिस्मृतिबलात् गणेशपूजनं विना न कोऽपि श्रौतस्मार्तकर्मरम्भ इति

स्थितम् “तदा जानीहि भो योगिन् ब्रह्माकारौ श्रुते-
 मुखात् । तयोः स्वामिगणेशश्च योगरूपेण संस्थि-
 तः” ॥ २ ॥ इत्यादिनापि श्रीगणेशप्रशंसनात्
 तद्गणेशपूजनमकुर्वाणानां विशिष्टाद्वैतादिमताभिनि-
 वेशिनां श्रौतस्मार्तसनातन कर्ममर्यादाभ्रष्टत्वमेवेति
 सिद्धम् । अथच विशिष्टाद्वैतादिवादिभिः जीवेश्वरयो-
 र्भेदः अंगीकृतः स किं स्वामिभृत्ययोरिवोपकार्योप-
 कारकभावेन संमतः उत अग्निविस्फुल्लिगयोरिवा-
 शांशिभावेन उभयथापि न संभवति भेदस्य
 श्रुत्यानिरासात् ‘तत्त्वमसि’ ‘अहंब्रह्मास्मीति’ अभेद-
 प्रतिपादनात् जीवो ब्रह्माभिन्नः सच्चिदानन्दस्वरूपात्
 यन्नैवं तन्नैव मित्यनुमानाच्चात्मब्रह्मैक्यसिद्धिः जीवत्वं
 चात्मनि उपाधिसंबन्धेन कल्पितं वस्तुतः स्वरूपेण
 आत्मा ब्रह्मैव नतु ब्रह्मात्मनोर्भेदः । दर्शयति च भयं
 श्रुतिर्भेददर्शिनः “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह
 नानेव पश्यति” “य एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ
 तस्य भयं भवति” तस्मान्न जीवब्रह्मणोर्वास्तवो
 भेदस्तर्हि कुतस्तयोः स्वामिसेवकभावः वास्तव-
 मुपजीव्यमानः भवतु तर्हि ब्रह्मात्मनोर्वाशांशिभावः
 “यथाग्नेर्विस्फुलिगा व्युच्चरन्ति” इत्यादिश्रुत्या

“ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः” इत्यादि-
 स्मृत्या च जीवस्य ब्रह्मांशत्वप्रतिपादनात् नायं
 विचारसहः सिद्धांतपक्षः संभवति यतः निरवयवस्य
 ब्रह्मणो वास्तवांशासंभवात् सावयवत्वे घटवन्नाश-
 प्रसंगात् अपि च “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” अनेन
 जीवेनात्मनानुप्रविश्य “नामरूपे व्याकरवाणि”
 इत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मण एव जीवरूपेण घटा-
 काशादिवजीवरूपेणावस्थानं तत्र अंशत्वकल्प-
 नागंधोपि न युक्तः अंशत्वप्रतिपादकश्रुता-
 स्मृतयस्तु अविद्याद्युपाधिसंबंधनिमित्तां जीवत्वक-
 ल्पनां घटाकाशवदवच्छेदवादेन जलसूर्यप्रतिबिम्बवदा-
 भासवादेनाचक्षते वस्तुतः ‘तत्त्वमसि’ ‘अयमात्माब्रह्म’
 इत्यादिश्रुतिबलात् जीवभावव्युदासेन जीवस्य ब्रह्मत्व-
 मेव प्रतिपादयन्ति यथा वा सौरश्चांद्रमसो वा प्रकाश
 अंगुल्याद्युपाधिसंबंधेन ऋजवक्रभावमिव प्रतिपद्यते यथा
 वाकाशादिषु घटादिसंबंधात् गमनादिक्रियावभासः
 कल्पते यथा वोदशरावादिकंपने सूर्यः कंपमानइव
 कल्पते तथा कार्यकरणसंघातरूपोपाधिसंबंधाद्ब्रह्मणि
 जीवभावं प्रकल्प्य प्रकाश्यकर्तृत्वभोक्तृत्वादिप्रमुखः सं-
 सारः कल्प्यते न वस्तुतः जीवत्वं संसारित्वं वा तथा च

“ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मैवेमे कितवाः॥ त्वं स्त्री पुमा-
 नासि त्वं कुमार उत कुमारी त्वं जीणोंसि भवसि
 विश्वतो मुखः” इत्यादि श्रुतयो कल्पनयैव चारिताश्चाः
 तेन ब्रह्मणो न निर्विकारस्वरूपत्वहानिः तस्मादेक एव
 सर्वेषां भूतानामंतरात्मा जीवभावेनावस्थित इति सि-
 द्धम् । ननु जीवो यदि ब्रह्मरूपस्तर्हि ब्रह्मणो
 विधिनिषेधात्तत्त्वात् ब्रह्माभिन्नस्य जीवस्यापि तथा-
 त्वात् एते अनुज्ञापरिहाराः कस्य भवेयुः । तथाहि
 “अहरहः संध्यामुपासीत” “गृहस्थः सदृशीं भार्यामु-
 पेयात्” “ब्राह्मणो न हंतव्यः” “गुर्वगनां नोपगच्छेत्”
 “न हिंस्यात्सर्वाभूतानि” “अग्नीषोमयि पशुमालभेत्”
 इत्यादयः सहस्रशो विधिनिषेधा अनवकाशाः
 प्रसज्येरन् तस्माद्विधिनिषेधाधिकारी जीवो ब्रह्माभिन्नः
 प्रतिक्षेत्रं भिन्नः अभ्युपेयः इत्याक्षेपे समाधानं
 ‘देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्’ अत्र देहसम्बन्धो
 नाम देहादिरयं संघातः अहमेवेत्यात्मनि विपरीत-
 प्रत्ययोत्पत्तिः दृष्टा च सा सर्वप्राणिनाम् अहं
 गच्छाम्यहमागच्छाम्यहमन्धोहंवधिरो मूकोह मित्या-
 दिरूपा न ह्यस्या भ्रांतेः सम्यक्ज्ञानादन्यन्नि-
 वारकमस्ति तस्मादविद्यानिमित्तदेहाद्युपाधिसम्बन्धा-

जीवात्मनो विधिनिषेधनियोज्यत्वमवकल्पते तादृशो-
पाधिसम्बन्धानिमित्तैव सुखित्वदुःखित्ववद्धमुक्तत्वादि-
व्यवस्थेत्यात्मैकत्वमनवद्यम् । 'मायाभासेन जीवेशौ करो-
तीति श्रुतत्वतः । कल्पितावेव जीवेशौ ताभ्यां सर्वं प्रकल्पि-
तम्' इत्यादिवाक्यैर्जीवेश्वरत्वे कल्पिते एव मायया स्वा-
धिष्ठाने ईश्वरत्वं कल्प्यते अथ चा विद्यया जीवत्वं कल्प्य-
ते नन्वसंगस्वप्रकाशात्मानि कथम विद्याकल्पनेति चेत्,
न जानामीत्यनुभवसिद्धस्य अज्ञानस्य दुरपह्वत्वात्-
“ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् ॥ ” तथा “ देवा-
त्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामित्यादिश्रुतिप्रसिद्धा च “ अज्ञा-
नेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः ज्ञानेन तु तदज्ञानं
येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति
तत्परम् ” ॥ इत्यादिभगवद्गीतावचनानि श्रोत्रियब्रह्मनि-
ष्ठोपदिष्टतत्त्वमस्यादिमहावाक्यविचारजन्यापरोक्षसा-
क्षात्कारेण बाध्यमाना ब्रह्मरूपरूपावरकतया कल्प्य-
माना मायेत्यर्थमवबोधयंति इत्येतत्सर्वमनिच्छता श्रुति
दर्शनांधेन नास्तिकेन सांख्यतार्किकबलिवर्देन सर्वथे-
ष्टव्यमेवेति ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यभावरूपाज्ञानसिद्धिः
ननु तर्हि जगतः बीजरूपं प्रागवस्थात्मकं अव्यक्त-
शब्दार्हं भावरूपमज्ञानं वेदांतसिद्धांते अभ्युपेयते

प्रधानकारणतावाद एव सांख्यानां संमतः स्वीकृत
 एव यतः सांख्यैर्जगतः प्रागवस्थारूपस्य त्रिगुणा-
 त्मकभावरूपस्य प्रधानत्वेनाभ्युपगमात् अत्रोच्यते
 यदि वयं वेदांतिनः स्वतंत्रां कांचिज्जगतः प्रागव-
 स्थां कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसंजयेम तदा प्रधान-
 कारणतावादं न च तथाभ्युपगमः परमेश्वराधीना
 हि जगतः प्रागवस्थाऽऽस्माभिरभ्युपगम्यते न स्वतंत्रा
 सा चावस्था श्रुतिषु कचिन्मायाशब्देन कचिदव्यक्त-
 शब्देन कचिच्चाक्षरशब्देन निर्दिश्यत इति न सांख्या-
 भिमतस्वतंत्रप्रधानकारणतावादापत्तिर्वेदांतसिद्धांतिना
 मिति सांख्यमतनिरासो वज्रलेपायित इत्यलं विस्तरेण।

कापालिकक्षपणवौद्धजिनादिसर्पा ।

त्रिर्जित्य कंककुलिकाँश्च निरीश्वराद्यान् ॥

अन्यानि कापिलमतानि तिरस्कृतानि ।

वेदान्तशास्त्रमकरन्दतृतीयभागे ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्ययोगीन्द्रवर्यभात्मानन्दसरस्वतीस्वामि-

भिर्विरचितो "वेदान्तशास्त्रमकरन्दे" निरीश्वरवादिसांख्यमत

निरासपरोक्षम तृतीयपरिच्छेदः ॥

ॐ

वेदान्तशास्त्रमंकरन्दे चतुर्थः श्रुति- सिद्धान्तपरिच्छेदः ।

—०००—

नन्वनेकप्राणिजीवगुणविशिष्टब्रह्मविषयकं ब्रह्मो-
पासनं विधीयते यथारण्याद्यनेकवृक्षविशिष्टं तत्र व्यष्टि-
समष्टिभेदेन एकानेकत्वं प्रतीयते तथैव ब्रह्मणि अने-
कत्वप्रतीतेः “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे” त्यादिश्रुतिविरोधः
स्यादिति चेन्न अत्र श्रुतिसमन्वये अखण्डसच्चिदानन्द-
स्वरूपत्वप्रतिपादनात्संसर्गविशिष्टाद्यनर्थासम्भवस्यैव
ब्रह्मणि पर्यवसितत्वात् । ननु सत्यादिपदानामनेक-
लक्षणत्वात्तेषां ब्रह्मलक्षणाङ्गीकारे बहुत्वं स्यादिति
चेन्न । एकब्रह्मतात्पर्यप्रतिपादकत्वेन अखण्डैकब्रह्म-
बोधकत्वात् ॥ तथाचोक्तमाचार्यैः श्रुतिस्तात्पर्यदृष्ट्या
भागत्यागलक्षणया ब्रह्म बोधयति ननु वेदांतानां कर्तृदे-
वतादिप्रतिपादकविधिसापेक्षत्वेनार्थवादत्व कथं न स्या-
दिति चेन्न अपूर्वार्थप्रतिपादकत्वेन सापेक्षत्वाभावात्परम-
पुरुषार्थतायाः परब्रह्मप्रकरणस्थत्वाच्च । विधिरहिताना-
मपि तेषां तात्पर्येण परिपूर्णब्रह्माखण्डैकत्वप्रतिपादि-

तान्वितायै शक्तिग्रहादपि वेदान्तानां विध्यपेक्षितत्वं नास्ति प्रकरणान्तरसिद्धत्वेन तत्प्रतिपादितप्रमेयानां न संभवति स्वप्रकरणस्थत्वेन प्राधान्यात् । अपूर्वप्रतिपादकत्वेन च सापेक्षत्वाभावात् केवलान्वयित्वे शक्तिग्रहदर्शनात् । तस्माच्च क्रियापरा वेदांताः । रज्जुरियं नायं सर्प इति सिद्धबोधेनापि दुःखनिवृत्तिदर्शनात् । ननु वेदान्तेभ्यो ब्रह्मसिद्धिमिच्छतां वृत्तिकाराणां भर्तृप्रपञ्चादीनामुपासीत ध्यायीत इत्याद्युपासनाविधीनां विषयतया वेदान्तबोधकानामुपासनावोधकत्वेन कथं स्वार्थसिद्धिरिति चेन्न सर्वसाक्षितयानित्यचिद्रूपपरिपूर्णब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावान्मुख्याद्वैत एव वेदान्तमहावाक्यानां तात्पर्यात्सर्वतत्त्वज्ञानामपि तत्रैव संमतत्वाच्च । उपासनापरत्वं हि गौणत्वमनर्थक्यं च स्याद्वेदान्तानान्तञ्चानिष्टं सर्वविवेकिनाम् । तथाचोक्तं सर्वतत्त्वविच्छेष्टवार्तिककारैः । “आवनाजं फलं यत्स्यात् दच्च स्यात्कर्मणः फलम् ॥ न तत्स्थापीति मन्तव्यं परस्त्रीगमनं यथा ॥” तस्माच्चोपासनावोधकत्वमपि मुख्यत्वेन वेदान्तानाम् । ज्ञानस्य वस्त्वधीनत्वादपि तथाहि । यद्वस्तु यादृशं वर्तते तद्विषयकं ज्ञानमपि तादृगेव जायते तदेव च प्रमा-

ज्ञानं वस्तु नान्यथा करोति घटज्ञानं घटाकारमेव जायते न पटाकारं यथार्थबोधो हि प्रमा । अनधिगता बाधितज्ञानत्वं स्मृतित्यावृत्तं तु व्यावहारिकम् न च वेदान्तानां कर्मोपासनबोधकत्वं मुख्यं सर्वतत्त्वज्ञसंप्रदायवहिर्भूतत्वात् । अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानस्य ज्ञानातिरिक्तकालाव्यवधानतया जायमानत्वेनाविद्याध्वंसकत्वाद्वाधकत्वाच्च न कर्मोपासनावोधकत्वं वेदान्तानामपि तु प्रत्युत द्वैतस्योपमर्दकत्वमेव एवं च यादृशं ब्रह्म अद्वितीयं वस्तु परिच्छेदरहितं शुद्धमस्ति तदेव वृत्तिज्ञानमहं ब्रह्मास्मि बोधयति चिन्मात्रं सन्तं ब्रह्माद्वितीयं जडं द्वितीयभेदसहितं जीवभिन्नं सन्तं ब्रह्मभिन्नत्वेन बोधयेच्चेत्तदा वेदान्तानां प्रामाण्यमेव व्याहन्येत द्वैतस्य स्वयमेव सर्वलोकसिद्धत्वादयमस्मात्पृथगिति वेदान्तानामपूर्वत्वं च न सिद्धये तथाचोक्तं भगवता वेदव्यासेन महाभारते “अन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पापं चरणात्मापहारिणा” इति । श्रुत्यामप्येवमुक्तम् “तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जना” इति आत्मा राञ्चिदानन्दाद्वितीयः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितस्तं विपरीतं मन्यमाना आत्महनो भवन्तीति श्रुत्यर्थः क्रियावि-

तान्वितार्थं शक्तिग्रहादपि वेदान्तानां विध्यपेक्षितत्वं नास्ति प्रकरणान्तरसिद्धत्वेन तत्प्रतिपादितप्रमेयानां न संभवति स्वप्रकरणस्थत्वेन प्राधान्यात् । अपूर्व-प्रतिपादकत्वेन च सापेक्षत्वाभावात् केवलान्वयित्वे शक्तिग्रहदर्शनात् । तस्माच्च क्रियापरा वेदांताः । रज्जुरियं नायं सर्प इति सिद्धबोधेनापि दुःखनिवृत्ति-दर्शनात् । ननु वेदान्तेभ्यो ब्रह्मसिद्धिमिच्छतां वृत्ति-कारणां भर्तृप्रपञ्चादीनामुपासीत ध्यायीत इत्याद्यु-पासनाविधीनां त्रिपयतया वेदान्तबोधकानामुपासना-बोधकत्वेन कथं स्यार्थसिद्धिरिति चेन्न सर्वसाक्षितया नित्यचिद्रूपपरिपूर्णब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावान्मुख्याद्वैत एव वेदान्तमहावाक्यानां तात्पर्यात्सर्वतत्त्वज्ञानामपि तत्रैव संमतत्वाच्च । उपासनापरत्वं हि गौणत्वमन-र्थत्वं च स्याद्वेदान्तानान्तञ्चानिष्टं सर्वविवेकिनाम् । तथाचोक्तं सर्वतत्त्वविच्छेष्टवार्तिककारैः । “भावनाजं फलं यत्स्यात् यच्च स्यात्कर्मणः फलम् ॥ न तत्स्था-यीति मन्तव्यं परस्त्रीगमनं यथा ॥” तस्मान्नोपास-नाबोधकत्वमपि मुख्यत्वेन वेदान्तानाम् । ज्ञानस्य वस्त्वधीनत्वादपि तथाहि । यद्वस्तु यादृशं वर्तते तद्विषयकं ज्ञानमपि तादृगेव जायते तदेव च प्रमा-

ज्ञानं वस्तु नान्यथा करोति घटज्ञानं घटाकारमेव
जायते न पटाकारं चथार्थबोधो हि प्रमा । अनधिगता
बाधितज्ञानत्वं स्मृतित्यावृत्तं तु व्यावहारिकम् नच
वेदान्तानां कर्मोपासनबोधकत्वं मुख्यं सर्वतत्त्व-
ज्ञसंप्रदायवहिर्भूतत्वात् । अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानस्य
ज्ञानातिरिक्तकालाव्यवधानतया जायमानत्वेनाविद्या-
ध्वंसकत्वाद्बाधकत्वाच्च न कर्मोपासनावोधकत्वं वेदान्ता-
नामपि तु प्रत्युत द्वैतस्योपमर्दकत्वमेव एवं च यादृशं
ब्रह्म अद्वितीयं वस्तु परिच्छेदरहितं शुद्धमस्ति तदेव
वृत्तिज्ञानमहं ब्रह्मास्मि बोधयति चिन्मात्रं सन्तं
ब्रह्माद्वितीयं जडं द्वितीयभेदसहितं जीवभिन्नं सन्तं
ब्रह्मभिन्नत्वेन बोधयेच्चेत्तदा वेदान्तानां प्रामाण्यमेव
व्याहन्येत द्वैतस्य स्वयमेव सर्वलोकसिद्धत्वादयमस्मा-
त्पृथगिति वेदान्तानामपूर्वत्वं च न सिद्धये तथाचोक्तं
भगवता वेदव्यासेन महाभारते “अन्यथा सन्नमा-
त्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पापं चौरणा-
त्मापहारिणा” इति । श्रुत्यामप्येवमुक्तम् “तांस्ते
प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जना” इति आत्मा
सच्चिदानन्दाद्वितीयः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितस्तं विपरीतं
भन्यमाना आत्महनो भवन्तीति श्रुत्यर्थः क्रियावि-

लक्षणत्वादप्यात्मस्वरूपस्य वेदान्तानां कर्मोपासन-
 बोधकत्वं मुख्यत्वेन न संभवति तथा हि नात्मनःकर्मत्वं
 क्रियाजन्यफलशालित्वाभावादसङ्गत्वाच्च । यथा घट
 उत्पत्त्यादिक्रियाशाली न तथात्मा मूर्त्तत्वाभावाद्व्याप-
 कत्वाच्च । आत्मन्युत्पत्त्यादिक्रियाफलसंबन्धाभावात्सर्व-
 साक्षित्वादात्मत्वादेव च कर्मत्वाभावस्तथैव न
 विकार्यत्वमप्यात्मनः अन्यथाभावो विकारस्तद्वा-
 न्विकायों यथा दुग्धादधि अविकृतपरिणामोपि न संभ-
 वति, कटकादिवत् तत्रापि क्रियासत्त्वनाविकारित्वं न
 सम्भवति किंच स्वप्नरज्जुसर्पादिवच्च ब्रह्मविवर्त्तोऽयं
 प्रपञ्चः अतात्त्विकान्यथा भावो विवर्त्त इति लक्षणस-
 त्त्वात् गुणाधानलक्षणसंस्काराऽभावान्न गुणाधानमात्म-
 नस्तद्वि गुणाधानं नाम गुणोत्पादनं यथापनयनसं-
 स्कारादिना द्विजन्मनो वेदाध्येतृत्वरूपगुणाधानं न
 तथात्मनो ह्यसङ्गत्वात् । नापि दोषापनयः संस्कारो
 ब्रह्मणो यथादर्शं मलनिवृत्तिरूपा क्रिया सम्भवति न
 तथात्र तस्य सदाशुद्धत्वादात्मनो “नित्यशुद्धमुक्त”
 इत्यादिश्रुतेः । तथै “वैकमेवाद्वितीय” मित्यादिश्रुत्या-
 त्मनोऽद्वितीयत्वाच्च न वेदान्तानां कर्मोपासनाप्रति-
 पादकत्वं किन्त्वखण्डेकरससच्चिदानन्दाद्वितीयबोधक-

त्वमेवेति ब्रह्मसमन्वयबोधपदार्थ इति यावत् । तस्मा-
दुपक्रमादिलिङ्गैर्वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धम् ।
उपक्रमे हि “ सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ” “ एकमेवा-
द्वितीयम् ” “ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्य-
त्किंचनमिषत् ” “ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः ” “ ब्रह्मै-
वेदममृतं पुरस्ता ” दित्याद्याः श्रुतयस्तदर्थश्च सदित्य-
स्तिमात्रं बोध्यते । एवेत्यवधारणे । किं तदवधियते तदाह
इदमिति । यदिदं व्याकृतं जगदग्रे उत्पत्तेः प्राक् सदेव
आसीत् अव्याकृतं सत् कारणात्मकं सदेव आसीदि-
त्यर्थः । हे सौम्य प्रियदर्शनेति पित्रा पुत्रः संबोध्यते ।
बुद्धिग्राह्यं स्थूलं पृथिव्यादिप्रागुत्पत्तेर्माभूदन्यत्तु मह-
दादिसूक्ष्ममासीदेवेति नेत्याह एकमिति । सतोऽन्यत्कार्यं
नासीदेवेत्यर्थः । तथापि मृदो घटाकारपरिणाम-
यितृकुलालवज्जन्यनिमित्तं सतोऽन्यदासीत्याशङ्क्याह
अद्वितीयमिति सतोऽपि चित्त्वं विना प्रधान-
वन्न हेतुतेत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरमुदाहृतम् । “ आत्मा
वा इदमिति ” आप्नोतीत्यात्मा मूलकारणम् ।
वैशब्देन प्राग्वत्स्मर्यते अवशिष्टमुक्तार्थम् । तस्य नि-
र्विशेषत्वार्थं श्रुत्यन्तरं तदेतदिति तच्छब्देन, ‘ इन्द्रो-
मायाभि ’ रिति प्रकृत्यात्मोक्तः विधेयं ब्रह्मापेक्ष्यन्-

पुंसकमेतद् यत्तद् ब्रह्मेत्यर्थः । तत्किं लक्षणं तत्राह
 अपूर्वमिति । पूर्वं कारणं यस्य नास्ति तदपूर्वमकार्य-
 मित्यर्थः । अपरं कार्य वास्तवं यस्य नास्तीत्यनपर-
 मकारणमित्यर्थः अनन्तरं नाम जात्यन्तरालमन्तराले
 यस्य नास्तीत्यनन्तरमेकरसमित्यर्थः । इत्येवं वैदि-
 कलौकिकप्रतिपादितोऽद्वैतसिद्धान्त आत्मज्ञानफल-
 प्राप्तिरनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जपरिपाकवशादात्मैक्यज्ञा-
 नं शुद्धविद्योपासनया च लभ्यते तत्र प्रमाणानि
 यथा “आचार्यवान्पुरुषो वेद” “यस्य देवे परा भक्ति-
 र्यथा देवे तथा गुरौ” ‘तद्विद्धि प्रणिपातेन परिश्रमेन
 सेवया’ ‘उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः’
 ‘श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं’ ‘ज्ञानिनो लभन्ते मोक्ष’मित्याद्याः
 श्रुतिस्मृतयोऽपि बहुशः गायन्ति मोक्षधर्मान् । ज्ञान-
 परिपाकदशायां जीवन्मुक्तिः श्रुतिस्मृत्युक्तक्रमेण
 गुरुमुपसृत्य तत्प्रसादात्तदुपदेशेन ब्रह्म तत्पदार्थं त्वंप-
 दार्थं च विचिन्त्य वेदान्तप्रतिपादनानुकूलप्रमाण-
 साध्यसामानाधिकरण्यन्यायेन ब्रह्मणि पर्यवसितो
 भवेत्कृतकृत्यश्च भवेत् तत्र स्मृतिप्रमाणमवतरति
 ‘ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्’ इति ।
 अन्ये तु ‘तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति

चोदितानामपि

कर्मणां संयोगपृथक्त्वे ब्रह्मभावानां ज्योतिष्टोमादि-
 कर्मणां निश्चितवेदान्तस्य स्वर्गाद्यल्पफलकामनाया
 निराकरणं निश्चित्य 'न कर्मणा न प्रजया धनेन
 स्वागेनैकं अमृतत्वमानशुः' 'वेदान्तविज्ञानमुनिश्चि-
 तार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः इत्याद्याः
 श्रुतिस्मृतयः ज्ञानकाले ब्रह्माभ्यासप्रवृत्तानां मुमुक्षूणां
 त्याग एव कर्मणां स्वल्पकालसुखदातृत्वेन तुच्छत्वा-
 दित्यत्र पूर्वोक्तप्रमाणानीति वदन्ति । अतएव आनन्दं
 ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चने' त्यादिश्रुतेः साक्षा-
 त्कारप्रमाणमंगीकृत्य परविद्याविषयब्रह्मविज्ञानार्थमु-
 त्तरो ग्रन्थ आरभ्यते ननु 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्ये'
 ति मनुवचने कर्मज्ञानयोरपाकृत्येति ल्यबन्तेन पूर्वा-
 पर्यभावो द्योत्यते तथा च ऋणमोचनकर्तृणां कर्मणां
 पूर्वापेक्षितत्वे भाष्यकारेणेदं प्रागधीतवेदान्तस्य ब्रह्म-
 जिज्ञासोपपत्तेरिह क्रमविवक्षा नास्तीत्युक्तं तन्न
 सङ्गच्छेतेति चेन्न शुकादिजीवन्मुक्तादीनां कर्मादि-
 कस्य गुरुवेदान्तश्रवणादिकस्य वातीतजन्मानि तगा-
 तत्वाज्ञास्मिजन्मानि ऋणानुबन्धनं केवलात्मनि-
 ष्ठया तद्धाभादिति तद्विषये तथात्वेपि सर्वत्रैवं

वक्तुमशक्यत्वादन्तःकरणशुद्धिद्वारा पूर्वं कर्मण उप-
योगान्तदनन्तरं ज्ञानप्राप्तेश्च । “आत्मक्रीडा आत्मरतिः
क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः” “तरति शोकमात्म-
वित्” “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः”
इत्यादिश्रुतिप्रामाण्येन शेषशेषित्वाधिकृते फलजिज्ञा-
स्यभेदाच्चेत्यादिनानुगृहीता महान्तो ज्ञानिनस्तथापि
कर्मब्रह्मविद्या फलयोर्वैलक्षण्येपि शरीरं वाचिकं मानसं
च कर्मश्रुतिस्मृतिसिद्धं धर्माख्यं यद्विषया जिज्ञासा
ब्रह्माणि पर्यवसितेत्युक्तत्वात् “अविद्यापनयनन्तरेणा-
नाविर्भावा” दिति श्रुत्युक्तेश्च कर्मज्ञानप्रतिपादनपरयोः
श्रुत्योर्विरोधपरिहारः सुस्पष्ट एवेति विदाङ्कुर्वन्तु किंच
ब्रह्मोपासनपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्ध-
बुद्धत्वादिब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकीत्यवगतेपि
“मुने तथैव तिष्ठामि कृपणः किं करोम्यह” मिति
योगवासिष्ठे उपशमप्रकरणस्यावसाने वसिष्ठे प्रति
रामचन्द्रेणोक्ते “परव्यसनिनी नारी व्यग्रा हि गृहक-
र्मणि । तदेवास्वादयत्यन्तः परसंगरसायनम् ॥ एवं
तत्त्वे परे शुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः । तदेवास्वादय-
त्यन्तर्बहिर्व्यवहरन्नपि” ॥ इति वसिष्ठोक्तिमवलम्ब्य ज्ञा-
नकालेपि तथैव व्यवहरन्नापि न दोषभागित्यनुसन्धेयम्

तत्र परतत्त्वज्ञानं द्विविधं स्थितमस्थितं चेति "स्थितप्र-
 ज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव। स्थितधीः किं प्रभा-
 षेत किमासीत् ब्रजेत किम्" इत्यर्जुनोक्ते "प्रजहाति
 यदा कामान्सर्वान्पार्थमनोगतान्। आत्मन्येवात्मना तुष्टः
 स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते" इति भगवतोक्ते बुद्धेः परमान-
 न्दरूपेणात्माभिमुखत्वात्तथावगन्तव्यम् । न चात्र
 संप्रज्ञातसमाधाविव आत्मानन्दो मनोवृत्त्युपाख्यालभ्यः
 किन्तु स्वप्रकाशचिद्रूपेणात्मना सन्तोषश्च न वृत्तिरूपः
 अपि तु तत्संस्काररूपस्तथा चैवंविधैर्लक्षणवाचकैः
 शब्दैः समाहितं भगवता भाष्यते "दुःखेष्वनुद्विग्नम-
 नाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधी-
 र्मुनिरुच्यते ॥" अत्र किमाशयेन भगवतोक्तमिति
 विचारे दुःखं रागादिनिमित्तजन्यरजोगुणाविकाररूपा
 सन्तापात्मिका प्रतिकूला चित्तवृत्तिः । सादृश्ये दुःखे
 प्राप्ते सत्यहं पापी धिङ्मां दुरात्मानमित्यनुसन्तापात्मि-
 का तमोगुणाविकारत्वेन भ्रान्तिरूपा चित्तवृत्तिरुद्वेगः ।
 "प्रावसंस्कारपरम्परापरिणतं प्रायो मनः प्राणिनां
 कस्तेभ्यः प्रकृतिं निरस्य सहजां कर्तान्यथा स्या-
 न्नरः ॥ दौर्गन्ध्यं लशुनादिकस्य सहजं यत्नात्समुन्मा-
 रयेत्सौरभ्यं वितनोति कः सुरभितां कर्पूरमुख्यस्य वा ॥

तमेव शरण गच्छं सर्वभावेन भारत । तत्प्रसादा-
 त्तरां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥”
 इति भगवदुक्तेश्चानेकशः श्रुतिस्मृतिसिद्धान्तपरैर्वाक्यैः
 संन्यास एव प्रतिपादित इति प्रतीयते ननु अदृष्टविषय-
 चोदनाप्राप्ताण्यादात्मकर्त्तव्यं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः
 क्रियत इति चेन्न अविद्याकृतात्मकत्वात्तेषां न गौणा-
 आत्मनो देहेन्द्रियादयः किन्तर्हि मिथ्याप्रत्ययेनैवासंग-
 स्यात्मनः सङ्गात्मत्वमापद्यन्ते तद्भावे भावात्तदभावे
 चाभावात् । अविवेकिनां ह्यज्ञानकाले बालानां दृश्यते
 दीघोऽहं गौरोहमिति देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो ननु
 विवेकिनामन्योऽहं देहादिसंघातादिति ज्ञानवतां
 तत्काले देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो भवति । तस्मान्मि-
 थ्याप्रत्ययाभावेऽभावात् तत्कृत एव न गौणः । कर्म-
 विधिश्चुतिवद्ब्रह्माविद्याविधिश्चुतेरप्रामाण्यप्रसंग इति
 चेन्न बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । यथा ब्रह्माविद्या-
 विधिश्चुत्यात्मन्यवगते देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो बाध्यते
 तथात्मन्येवात्मावगतिर्न केनचिदपि बाधितुं
 शक्या फलव्यतिरेकावगतेर्यथाग्निरुष्णः प्रकाश-
 कश्चेति । नच कर्मविधिश्चुतेरप्रामाण्यं पूर्व-
 पूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरोत्तरापूर्वप्रवृत्तिजन्यस्य प्रत्यगा-

अन्तरंगज्ञानदशायां “अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति” “अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणः” ‘आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः’ ‘क्षेत्रं क्षेत्री यथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत’ ‘नित्यस्तर्वगतः स्थाणु’ रित्यादिश्रुतिस्मृतिभिरात्मनश्चेतनत्वनित्यत्वावगमात् । तद्वैपरीत्यानुभवादज्ञानमनात्मैवेति सिद्धम् । एतेन शून्यमात्मैति प्रत्युक्तम् । तस्यापि साक्षिभास्यत्वात् । कथं पुनर्देहादीनामहमनुभवं विषयत्वाद्नात्मत्वमुच्यते । देहादीनां चिदात्मनश्चान्योन्याध्यासाद्देहादीनामहमनुभवाविषयत्वं स्मृतदेहे तददर्शनात् । अन्यथान्यत्रापि प्रसंगात् । तस्मादहंकारादिष्वात्मत्वानुसन्धानमयथार्थात्मस्मरणमिति सर्वं निरवयवम् ॥ कस्तर्हि आत्मेति चेत् “त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् । तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥ साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” इत्याद्या देहाद्यज्ञानान्तविलक्षणं स्वप्रकाशं चिद्रूपं साक्षिणं दर्शयन्ति तत्र प्रमाणं यथा—“अज्ञानतत्कार्यतदीयभेदादध्यक्षयन्ती निजसत्तयैव । स्मर्तुं च विस्मर्तुमहो न शक्या सुहृयादिषु स्वप्रभयास्मि सच्चित्” ॥ अकर्त्तेति भग-

वताप्युक्तः “प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति॥” “अनादि-
त्वाग्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोपि कौन्तेय
न करोति न लिप्यते” ॥ इति च तस्मादस-
ङ्गश्चिद्रूपः “स्वप्रकाशो ह्यकर्ता” इत्यादिश्रुतिप्र-
तिपादितः । कस्तर्हि कर्त्तेति विचारिते
“साभासान्तःकरणमहंकारः कर्त्तेति वदामः” । “स्मृ-
तिभिन्नं ज्ञानमनुभूतिः यथार्थश्चायथार्थश्चेति भेदाद्
द्विविधा सा निरूपिता” “बाधितविषयानुभूतिरयथा-
र्था” “तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ॥
एतदेकपरत्वं च ज्ञानाभ्यासः प्रकीर्तितः” इत्येवं
यथार्थप्रज्ञया बोधाभ्यासो जायत इति सिद्धमत्र
प्रमाणमाह स्मृतिः “सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्तीति
सर्वथा । इदं जगदहं चैव बोधाभ्यासं विदुः परम् ॥”
इति कारणस्मृतिरत्रानुसन्धेया । “नित्यकर्म परित्यज्य
वेदान्तश्रवणं विना । वर्त्तमानस्तु संन्यासी पतत्येव
न संशयः ॥” इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । “आमुते-
रामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया ।” इति स्मृत्या “याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादि”ति यथा गृहस्थस्य तथा
“निद्राया लोकवार्त्तायाः शब्दादेरात्मविस्मृतेः ।

कचिन्नावसरं दत्त्वा चिन्तयात्मानमात्मनि” ॥ “ते
ब्रह्मलोके तु परान्त्यकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति
सर्वे” इत्याद्याः श्रुतिस्मृतयः आत्मप्राप्तये यतनशील-
मुमुक्षूणां श्रवणादिसाधनेन परप्राप्तिरित्यत्र प्रमाण-
भूताः संन्यासिनां नित्यकर्त्तव्यतां बोधयन्तीत्यवगन्त-
व्यम् । कैमुतिकन्यायेन वेदान्तसिद्धान्तादर्शविधिका-
ण्डनिष्ठानां साध्यतया वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासन-
मेव कुर्यादिति नियमविधिरत्रानुसन्धेयः । वेदान्तश्रव-
णव्यतिरिक्तं न कुर्यादितिपरिसंख्याविधिर्वा तदुक्तम् ।
“नियमपरिसंख्या वा विध्यर्थो हि भवेद्यतः । अना-
त्मदर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे” ॥ “यतो वाचो
निवर्त्तन्ते” “यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मत”
मित्यादिश्रुत्या ब्रह्मणो वेदान्तव्यतिरिक्तवाङ्मनसो-
रविषयतायाः कथनेन तज्ज्ञानं प्रति साध-
नत्वायोगादिति बालाः प्रवदन्ति न ज्ञा इति विस्पष्ट-
मामनन्ति । “तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनाय” “तथा नातः परं वेदितव्यं हि
किञ्चित्” “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति”
इत्याद्याः श्रुतयः “कपाये कर्मभिः पके तपोज्ञानं प्रव-
र्त्तते” इति स्मृतिश्च सुमुक्षोर्वेदान्तश्रवणे मनसि ज्ञान-

वैराग्याभ्यां निदिध्यासनेन साक्षात्कारे सति संसार-
 निवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च भवतीति बोधयन्ति तदा “ब्रह्म-
 विद् ब्रह्मैव भवती”त्यपरोक्षसाक्षात्कारेण परमात्मानि-
 सजातिमत्त्वेन एकत्वमात्मैक्यं वेदान्त-सिद्धान्तपर्यव-
 सितं “नावेदविन्मनुते तं बृहन्त” मित्याद्युक्तार्थं
 बोधयतीत्यर्थः । “त्वंपदार्थाविवेकाय सद्भ्यासः सर्वकर्म-
 णाम् । श्रुत्याभिधीयते यस्मान्नत्यागी पतितो भवेत्” ॥
 इत्यादिवचनकदम्बैर्वेदान्तविचारमन्तरा क्षणमपि
 सद्भ्यासिभिर्न स्थेयमिति प्रतिपादितं भवति तथैव
 “विदित्वा मुनिर्भवती”त्यत्र काप्रत्ययस्य ज्ञानोत्तरका-
 लवाचकत्वेन तादृशज्ञानसम्पन्नब्राह्मणे मुनित्वप्रतिपा-
 दकपरं वाक्यं ब्राह्मणशब्दो न जातिवाचकः ब्रह्मविद्वा-
 चिनो ब्राह्मणशब्दस्य वाचःप्रसङ्गाद्वाक्यशेषे पाण्डि-
 त्यवात्यमौनशब्दाभिधेयैः श्रवणमनननिदिध्यासनेः
 साध्यब्रह्मसाक्षात्कार इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मण इतिपदस्या-
 भिहितत्वाच्च । अन्यथा कथमथ ब्राह्मण इति साधना-
 नुष्ठानोत्तरकालवाचिशब्दं प्रयुञ्जीत । अथ मुनित्वं
 मननशीलत्वं तच्चासति कर्त्तव्यान्तरे एव संभवतीत्य-
 र्थाच्चादृशः संन्यासस्तस्य चैवं कर्त्तव्यतोति स्पष्टमेवा-
 भिहितत्वादिति दिद्वत्सद्भ्यासो विविदिषा सद्भ्यासश्च

स्पष्टं निर्दिष्टः संगच्छते न त्वत्र मुनित्वेन फलेन प्रलोभ्य
विविदिषा सन्न्यासादयं फलरूपसन्न्यास इति
ब्रूमः । किन्तु सम्यगनुष्ठितश्रवणमनननिदिध्यासनैः
परतत्त्वं विदितवद्भिः सम्पाद्यमानो विद्वत्संन्यासो
भिन्न एव इति । तत्रतत्र प्रमाणं यथा “संसारमेव
निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं
वैराग्यमारिथताः ॥ प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्या-
सलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धि-
मान् ॥ इत्येवंविधानि वाक्यान्त्यनुसन्धेयानि “भिद्यते
हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥” इत्यादीनि स्मृतिवाक्या-
न्यप्यवगन्तव्यानि । त्वंपदतत्पदार्थबोधे स्थाणुर्वा पुरुषो
वेतिवदात्मसंशयो ह्यनेकविधस्तथाहि ब्रह्माद्वितीयं स-
द्वितीयं वा तत्राद्वितीयत्वे श्रुतिसिद्धान्ता अनेकशः ।
आत्मा देहाद्यतिरिक्तो न वा देहाद्यतिरिक्तत्वेऽपि कर्त्ता
अकर्त्ता वा अकर्त्तृत्वेऽपि चिद्रूपोऽचिद्रूपो वा चिद्रूपत्वेपि
आनन्दात्मको न वा इत्यादित्वंपदवाच्यजीवगतः संशयः
सम्भवति जीवस्य सच्चिदानन्दरूपत्वेऽपि परमात्मना
सहैक्यं सम्भवति न वेति चरमः संशयस्तथाच तत्र
देतमोहनिद्रान्तर्गतप्रमाधिद्व्याधिगतानां हस्ताभ्यां

विमृद्य नेत्रे निमील्य सर्वोप्येष प्रलापस्तस्यैतस्याष्टवि-
धसंशयप्रश्नस्य वेदान्तशास्त्रविचारमन्तरा नेत्रयोरु-
न्मीलनमशक्यमेतदर्थमुत्तरमीमांसाशास्त्रमकरन्दाशयः
प्रभवति नान्यस्तथाहि “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्”
“तत्त्वाच्चापरस्ये” ति श्रुतिसूत्राभ्यां प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य
कारणात्मना सत्त्वप्रतिपादनेन प्रागभावस्य दुर्निरू-
पितत्वात्प्रागात्मज्ञानात्कार्यस्य निरन्वयनाशानङ्गीका-
रेण ध्वंसस्यापि दुर्निरूपितत्वमवसेयम् ।

तदुक्तम् ।

“स्वानुभूतावविश्वासे तर्कस्याप्यनवस्थितेः । कथं वा
तार्किकम्मन्यस्तत्त्वनिश्चयमाप्नुयात् ॥” तस्मात्प्रति-
योग्यैक्येऽपि प्रमाणबलेन प्रागभावादिभेदासिद्धिरना-
दिनित्ये त्रैकालिकात्यन्ताभावान्योन्याभावसत्त्वेऽद्वैत-
श्रुतिविरोधापत्तेरतोऽत्यन्ताभाव एक एव “नेह ना-
नास्ति किञ्चने”त्यादिश्रुतिप्रतिपादितः प्रपञ्चात्यन्ता-
भावः पारमार्थिकः स चाधिष्ठानस्वरूपोऽधिष्ठानाति-
रिक्त इति केचित् । घटाद्यत्यन्ताभावो व्यावहारिकः
इयमेव भेदप्रतियोगिकभूतले भूतलं घटो नेत्यादि-
प्रतीतिः । ब्रह्मज्ञाने निवर्त्यत्वात्सर्वेऽप्यनित्या एव । अन्ये
तु लौकिकतन्त्रान्तरबुद्धिमनुसरन्तो जैमिनिवात्स्या-

यनन्यायतर्कवार्तिककारादयः केवलं मोहभ्रमसाहसा-
दीनङ्गीकुर्वन्तस्तिरकारमेवार्हन्ति भूय इति वेदान्तिनां
मतगर्भितमपि च परोक्षप्रमयाऽसत्त्वापादकमौढयाज्ञा-
नानिवृत्तिरपरोक्षप्रमया चाभानापादकाज्ञाननिवृत्ति-
रिति परमप्रयोजनमुपवर्णितमेतावताग्रन्थसन्द-
र्भेण तदुक्तम् “भिन्नप्रकरणाल्लिङ्गपदकाच्च
ब्रह्मबोधकाः । साति प्रयोजनेऽनर्थहानेऽनुष्ठानतोऽत्र
किम् ॥” इति ब्रह्मनिष्ठाविषयविवेचने ब्रह्म सर्वज्ञं
सर्वशक्तिसमन्वितं जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदा-
न्तशास्त्रादेवावगम्यते इति बोध्यम् । एवं वेदान्तशास्त्र-
श्रवणमनननिदिध्यासनैर्ब्रह्मावगतौ चित्तैकाग्र्यापेक्षतया
तादृशचित्तशुद्धिसम्पादने कर्मोपास्तिप्रतिपादकवाक्यैः
कर्मण उपासनायाश्च साधनत्वं बहुशः पूर्वं समर्थितं
तद्वद्योगस्यापि योगवासिष्ठोक्तवासिष्ठरामचन्द्रसं-
वादेऽनेकशः प्रमाणभूतानि वाक्यान्युपलभ्यन्ते तत्रापि
श्रौतस्मार्तकर्मकाण्डे कौलमार्गस्य यथा निन्द्यत्वं तथैव
ऋतम्भरप्रज्ञानयोगे हठयोगभागो निन्द्य एवेत्यपि
प्रदर्शितं योगस्यावश्यकत्वप्रतिपादकप्रमाणान्तराणि
यथा “उत्पद्यमाना रागाद्या विवेकज्ञानवह्निना । तदा
तदैव दहन्ते कुतस्तेषां प्ररोहणम् ॥ यदा पञ्चावति-

छन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत
 तामाहुः परमां गतिम् ॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थि-
 रामिन्द्रियधारणाम् । अश्रमस्तदा भवति योगो हि
 प्रभवाप्ययौ ॥” अन्यत्रापि सूत्रकारभाष्यकाराभ्यामु-
 दाहृतनामधेयलक्षणाभ्यां “प्रत्यक्षानुमानागमाः
 प्रमाणानि”ति प्रदर्श्य प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृ-
 तिरूपपञ्चवृत्तिनिरोधसाधनं सूत्रयाति स्म भगवान्पत-
 ङ्गलिः “अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः” अस्मिन्सूत्रे
 यथा तीव्रवेगोपेतं नदीप्रवाहं सेतुबन्धनेन निवार्य
 कूल्याप्रणयनेन क्षेत्राभिमुखं यस्तिर्यक्प्रवाहांतर
 उत्पाद्यते तथा वैराग्येण चित्तनद्या विषयप्रवाहं निवार्य
 समाध्यभ्यासेन प्रशान्तः प्रवाहः सम्पाद्यते । मंत्र-
 जपदेवताध्यानादीनां क्रियारूपत्वेनावृत्तिलक्षणो-
 भ्यासः संभाव्यते स एव पूर्वाभ्यासः । तेन दृढीकृत-
 चित्तानां पूर्वसाधननिरपेक्षया सर्वव्यापारोपरतस्य
 दृढभूमिकायां स्वयमेव समाधिर्भवेत् अस्मि-
 न्पक्षे ज्ञानयोगप्रामाण्यासिद्धिः । तथाचोक्तं “
 संशान्तदुःखमजडात्मकमेकरूपमानन्दमन्थरमपेतरज-
 स्तमो यत् ॥ आकाशकोशतनवोतनवो महान्तस्तस्मि-
 न्पदे गलितचित्तलवा भवन्ति” ॥ अन्यत्र स्मृतौ

“ जीवन्मुक्ता न मुह्यन्ति सुखदुःखरसस्थितौ । प्राकृ-
तेनार्थकारेण किञ्चित्कुर्वन्ति वा न वा ॥ इत्यादिपु-
स्पष्टमेव प्रदर्शितं तस्मादिदानीन्तनकाले योगाभ्या-
सशीलिनां ज्ञानसाधनत्वेन वासनाक्षयमनोनाशप्रस-
क्त्या बहुकालाभ्यासेन जीवन्मुक्तिसिद्धौ प्रारब्धकर्म-
भोगक्षये कालान्तरेण कैवल्यप्राप्तिरिति व्यवस्था
वर्णिता अनेनैवाशयेन ह तैः “तस्य प्रियमेव शिरः।
मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोदो उत्तरः पक्षः । आनन्द
आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्यादि स्पष्टमेव ननु
“ वेदान्ताः कर्तृदेवादिपरा ब्रह्मपरा उत । अनुष्ठानो-
पयोगित्वात्कर्त्रादिप्रतिपादकाः ॥ ” इत्याधिकरणे
वेदान्तानां कर्तृदेवतादिप्रतिपादकत्वेन कर्मप्रतिपाद-
कत्वमेव कुतो न ततश्च ब्रह्मबोधकत्वं कथमिति
स्पष्टमभिहितत्वात् किञ्च “प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन
कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते”
इति वेदान्तानामपि शास्त्रत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्तिपरतयैव
प्रामाण्यं न प्रवृत्तिनिवृत्तिशून्यसिद्धब्रह्मपरतया “तद्ब्र-
ह्म तानां क्रियार्थेन समाम्नायः” “आम्नायस्य क्रियार्थ-
त्वादानर्थक्यमतदर्शाना” मिति सूत्राभ्यां प्रतिपादना-

त्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपग-
 न्तव्यमिति चेन्न वेदान्ताः न विधिपराः स्वार्थे फल-
 वत्त्वे सति नियोज्यविधुरत्वान्नायं सर्प इति वाक्यव-
 दित्यनुमानेन विधिपरत्वस्य निराकरणात् “तत्त्वमसि”
 “अहं ब्रह्मास्मि” “अयमात्मा ब्रह्म” इत्यादि ब्रह्मात्मै-
 कत्ववस्तुपराणां श्रुतीनां समन्वयानुपपत्तेश्च तस्मा-
 द्विधिवाक्यवन्न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मविद्या किन्तु
 प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रेति सिद्धं
 ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणकत्वं यस्माद्योहि बहिर्मुखः प्रव-
 र्त्तते पुरुषः नच तत्रात्यान्तिकं पुरुषार्थं लभते तमात्य-
 न्तिकपुरुषार्थवाञ्छितं स्वाभाविककार्यकरणसंधात् प्रवृ-
 त्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्त्तयन्ति
 विधिच्छायानि “आत्मावारे द्रष्टव्यः” इत्यादिवाक्यानि
 अन्तर्मुखेन कृतवेदान्ताविचारः सर्वानर्थहानाय
 जीवन्मुक्तिसुखावाप्तये च भवति । तत्त्वज्ञानमनो-
 नाशवासनाक्षयैर्जीवन्मुक्तस्तदुक्तं “ जीवन्नेव हि
 विद्वान्मर्षामर्षाभ्यां विमुच्यते इति ब्रह्मसाक्षा-
 त्कारपर्यन्तायां तत्त्वनिष्ठायामसमर्थास्ते निर्गु-
 णब्रह्मतत्त्वोपास्त्या मुच्यन्ते तथाच पारमर्षसूत्रं
 ‘स्मृतेश्च’ इति अत्र हि “ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते

प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानःप्रविशन्ति परं पद”
मिति निर्गुणब्रह्मतत्त्वोपासका महाप्रलये तत्रोत्पन्नस-
म्यग्धिषो मुच्यमानेन ब्रह्मणा सह परम्पदं प्रवि-
शन्तीत्यर्थः । तस्मात्सिद्धं केवलाद्ब्रह्मतत्त्वज्ञाना-
न्मोक्ष इति । अत्र प्रमाणश्रुतयः सहस्रशः ‘ज्ञानादेव
तु कैवल्यं’ ‘कर्मणा बध्यते’ ‘न कर्मणा न प्रजया’
इत्याद्याः संति विस्तरभयान्नोपन्यस्यन्ते विद्वद्भिर-
त्रानुसन्धेयानि । ननु तत्पदप्रतिपादितवेदान्तानां
प्रामाण्यप्रयोजनत्वोपपत्तेर्ज्ञानविधिपरत्वे ज्ञानसाध्यस्य
मोक्षस्यस्वर्गादेरिवानित्यत्वं प्रसज्येतअदृष्टजन्यभावका-
र्यस्यानित्यत्वनियमान्नचतदिष्टं सर्वं मोक्षवादिनो मोक्षं
नित्यमभ्युपगच्छन्ति ततश्च सर्वतन्त्रविरोधः ‘अना-
वृत्तिः शब्दा’ दिति सूत्रविरोधश्चापि च मोक्षो नाम
ब्रह्मभावो वाऽज्ञाननिवृत्तिर्वा सर्वथापि तस्य ज्ञानै-
कसाध्यत्वेन विधेयज्ञानजन्या पूर्वस्यानुपयो-
गित्वान्मोक्षस्योत्पत्त्याद्यसम्भवेन वाज्ञानविधेर्निरर्थक-
त्वप्रसंगादुत्पत्त्याद्यन्यतमस्य विधिफलत्वादभिव्य-
क्तिश्च प्रमाणजन्या श्रवणादिजन्या वा न सम्भवति
ब्रह्मणो विधेयज्ञानविषयत्वायोगादिति चेन्न ‘तत्त्वमसी’
त्यादिमहावाक्यस्थतत्त्वंपदलक्ष्यार्थब्रह्मणो ज्ञानविषय-

तया तदनुसन्धानस्यैव यथार्थस्मरणतया विधानाद्विरो-
धाप्रसक्तेः । "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधादि"
ति सूत्रव्याख्यानावसरे उक्तलक्षणब्रह्मणोऽभिन्ननि-
मित्तोपादानत्वं समर्थितं तद्यथा-ब्रह्म तु मायोपहितं
सत्प्रपञ्चस्योपाधिप्राधान्येनोपादानकारणं स्वप्राधान्ये-
न च निमित्तकारणं च भवति तत्र श्रुतिप्रमाणं यथा "तदै-
क्षत बहुस्यां प्रजायेय" "जन्माद्यस्य यतः" इत्यस्मि-
न्नधिकरणे च ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणप्रतिपादनपरे जगत-
स्तथा कारणतया निर्णीतमेतावता स्वरूपतटस्थलक्षण-
कं ब्रह्म जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणतया प्रतिपा-
दकप्रमाणभूतश्रुतौ "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते च"
इत्याद्युक्तयोर्णनाभ्यादेरभिन्ननिमित्तोपादानकारणदृ-
ष्टान्ततया प्रसिद्धत्वाद्धोके बहुश उपवर्णितं भवतीति
विरम्यते ।

विस्तारितं श्रुतिशिरः प्रणवप्रमाणम् ।

कैवल्यकन्दपरिचिन्तनमद्वितीयम् ॥

वेदान्तशास्त्रमकरन्दचतुर्थभागे ।

संचिन्त्यतां सपदि सन्ततमन्तरंगे ॥ १ ॥

अम्वासमस्तजननी परदेवतासा ।

श्रीशारदामतिगतिप्रभव प्रभावा ॥

धन्यार्चिताङ्घ्रिकमला विमला जगत्याम् ।

वागीश्वरीविहित शास्त्रलताधिरूढा ॥ १ ॥

अद्वैतशङ्करजगद्गुरु शिष्यशिक्षाम् ।

पितृयुद्धवप्रवर पुत्र निबन्धचेष्टाम् ॥

आत्मांशकत्व कथनार्थं तयामदीयाम् ।

जानन्तुतेऽत्र सुधियो न परोऽत्रहेतुः ॥ २ ॥

वेदोह्यनित्य इतिनो न चपौरुषेयः ।

मानं प्रसाध्य जगतां मन इन्द्रियनो ॥

पूर्वं ततोऽत्र परमाणुमतं परास्तम् ।

वेदागमादिरहिता विहितं च तेषाम् ॥ ३ ॥

वेदान्तशास्त्रमकरन्द विरोधिनोभे ।

चार्वाककापिलजिनादिनिरीश्वराद्याः ॥

साङ्ख्यप्रधान परिणाममतानियानि ।

नैयायिक प्रभृतयश्च जितानितानि ॥ ४ ॥

श्रुत्यामनर्थरचना न कदापियुक्ता ।
 शिष्टस्मृतावपितथात्र महत्प्रसादात् ॥
 गद्यप्रबन्धरचना श्रुतिभाष्यकारा ।
 ध्वानं विसृज्यपदमप्यगतिननीता ॥ ५ ॥
 शास्त्रार्थ कौशलमहत्त्वमहोऽत्रकीर्तिम् ।
 वाञ्छामिनेव हिममाप्यनधीत शास्त्रः ॥
 वेदान्तशास्त्रमकरन्द विधौ समर्थः ।
 आचार्यपादकरुणा किरणप्रभावात् ॥ ६ ॥
 वेदान्तशास्त्रमकरन्दगतंमुगीतम् ।
 नीतं समस्तनिगमागमसुप्रकाशम् ॥
 नेदंविवाद पर पक्षस्वपक्षकृत्यम् ।
 मृत्युञ्जयस्यपरितोपकरन्तथास्तु ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्ययोगीन्द्रवर्य श्रीआत्मानन्दपररतीशमि-
 मिर्विरचितः "वेदान्तशास्त्र मकरन्दे" श्रुतिमिदानी चतुर्थे परिच्छेदः ।

